प्रवेश सं० १८२३५ विषयः पुराणेतिहासम् क्रम सं०

ग्रन्थकार

नाम भागवतम (एकादश स्कन्धः)

पत्र सं० १-१२, १४, १६-२३ (१-३१ अध्यायाः)

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ४८ पंक्ति सं० (पृष्ठे) ७

आकारः १३.६" × ५.६" लिपिः दे.ना. आधारः का.

वि० विवरणम् ~~पूर्ण~~ अपू०

14438

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१६५१—५०००० नं. ३८५०

सतो-ररतांगदे -

३०५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः भुवोवतारयद्भारंजविष्ठंजन
यनकलिं १ येकोपिताःसुबहुपांडुसुताःसपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् कृत्वानिमित्तमितरेतरतःस
मेतान्हत्वानृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः २ भूभारराजपृतनायदुभिर्निरस्यगुप्तैःस्वबाहुभिरचिंतयदप्रमे
यः मन्येऽवनेर्ननुगतोप्यगतंहिभारंयद्यादवंकुलमहोअविषह्यमास्ते ३ नैवान्यतःपरिभवोऽस्यभवेत्कथंचि
न्मत्संश्रयस्यविभवोन्नहनस्यनित्यं अंतःकलिंयदुकुलस्यविधायवेणुस्तंबस्यवह्निमिवशांतिमुपैतिधाम ४
एवंव्यवसितोराजन्सत्यसंकल्पईश्वरः शापव्याजेनविप्राणांसंजह्रेस्वकुलंविभुः ५ स्वमूर्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालो
चनंनृणां गीर्भिस्ताःस्मरतांचित्तंपदैस्तानीक्षतांक्रियाः आच्छिद्यकीर्तिंसुश्लोकांवितत्यह्यंजसानुकौ तमो

नयातरिष्यंतीत्यगात्स्वंपदमीश्वरः ७ श्रीराजोवाच ब्रह्मण्यानांवदान्यानांनित्यंवृद्धोपसेविनां
विप्रशापःकथमभूद्वृष्णीनांकृष्णचेतसां ८ यन्निमित्तःसवैशापोयादृशोद्विजसत्तम कथमेकात्मनां
भेदएतत्सर्वंवदस्वमे ९ श्रीशुकउवाच बिभ्रद्वपुःसकलसुंदरसंनिवेशंकर्माचरन्भुविसुमंगलमा
प्तकामः आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकुलंस्थितकृत्यशेषः १० कर्माणिपुण्य
निवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहेपिंडारकंस
मगमन्मुनयोनिसृष्टाः ११ विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः कश्यपोवामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठोनारदा
दयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्यकुमारायदुनंदनाः उपसंगृह्यपप्रच्छुरविनीताविनीतवत् १३ तेवेषयित्वास्त्री
वेषैःसांबंजांबवतीसुतं एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुंविलज्जतीसाक्षात्प्रब्रूता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एका॰ २

मोघदर्शनाः। प्रसोष्यंती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप
। जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनं १६ तच्छ्रुत्वा तेऽतिसंत्रस्ता विमुच्य सहसोदरं। सांबस्य ददृशु
स्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयं १७ किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदिष्यंति नो जनाः। इति विह्वलिता गेहानादा
य मुसलं ययुः १८ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः। राज्ञ आवेदयांचक्रुः सर्वयादवसंन्निधौ
१९ श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप। विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयि
त्वा मुशलं यदुराजः स आहुकः। समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितं २१ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं
चूर्णानि तरलैस्ततः। उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः २२ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेना
न्यैः सहार्णवे। तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धको करोत् २३ भगवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा॥ कृष्ण २

कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २४ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशे प्रथमोध्यायः १
श्रीशुक उवाच गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह। अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः
१ को नु राजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं। न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २ तमेकदा तु देवर्षिं
वसुदेवो गृहागतं। अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेव उवाच भगवन्भवतो यात्रा स्व
स्तये सर्वदेहिनां। कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां ४ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च।
सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनां ५ भजंति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान्। छायेव क
र्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ६ ब्रह्मंस्तथापि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव। यान्श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो
मुच्यते सर्वतो भयात् ७ अहं किल पुरानंतं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदं। अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ८

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ३

यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात्। मुच्येमह्यंजसैवाऽद्धा तथा नः शाधि सुव्रत ९ श्रीशु
क उवाच राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता। प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः १० नारद उ
सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ। यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मांस्त्वं विश्वभावनान् ११ श्रुतोऽनुपठितो
ध्यात आदृतो वाऽनुमोदितः। सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि १२ त्वया परमकल्याणः पुण्यश्र
वणकीर्त्तनः। स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम १३ अत्राऽप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं। आ
र्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः १४ प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायंभुवस्य यः। तस्याग्नीध्रस्ततो
नाभिरृषभस्तत्सुतः स्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया। अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्ब्रह्म
पारगं। १६ तेषां तु भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः। विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतं १७ स भुक्तभो

कृष्ण ३

गां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिं। उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषां नव नवद्वीपपत
योऽस्य समंततः। कर्मतंत्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाऽभवन्महाभागा मुनयो ह्यऽर्थशं
सिनः। श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः। आविर्हो
त्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः २१ त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं। आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यं
तो व्यचरन्महीं २२ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिंनरनागलोकान्। मुक्ताश्चरं
ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामं २३ त एकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृ
च्छया। वितायमानमृषिभिरजनाभे महात्मनः २४ तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप य
जमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान्। प्रीतः संपूजयां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ४

उक्तेष्वासनस्थान्यथार्हतः २६ तान्शोचमानान्स्वरूपान्ब्रह्मपुत्रोपमान्नव । पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रया
वनतो नृपः २७ विदेह उवाच मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः । विष्णोर्भूतानि लोकानां पा
वनाय चरंति हि २८ दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः । तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुंठप्रियदर्शनं
२९ अत आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः । संसारेस्मिन्क्षणार्द्धोपि सत्संगः शेवधिर्नृणां ३० ध
र्मान्भागवतान्ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमं । यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ नारद उवाच
॥ एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमाः । प्रतिपूज्याऽब्रुवन्प्रीत्या ससदस्यर्त्विजं नृपं ३२ कविरुवाच हस्म ४
मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं । उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मना यत्र नि
वर्त्तते भीः ३३ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अंजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान्हि तान्

३४ यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ३५ का
येन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति स
मर्पयेत्तत् ३६ भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः । तन्मायया तो बुध आ
भजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ
यथा । तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुंध्यादभयं ततः स्यात् ३८ शृण्वन्सुभद्राणि रथांग
पाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसंगः ३९
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः । हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृ
त्यति लोकबाह्यः ४० कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति यद्यत्सक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ५ खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रुमादीन्।सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्र
णमेदनन्यः ४१ भक्तिःपरेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककालः।प्रपद्यमानस्ययथाश्नतःस्यु
स्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोऽनुघासं ४२ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः।भवंति
वैभागवतस्यराजंस्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात् ४३ राजोवाच अथभागवतंब्रूतयद्धर्मोयादृशोनृणां
।यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ४४ हरिरुवाच सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः।भूता
निभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः ४५ ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच।प्रेममैत्रीकृपोपेक्षायः कृष्ण
करोतिसमध्यमः ४६ अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते।नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ५
४७ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनहृष्यति।विष्णोर्मायामिदंपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ४८ देहेंद्रियप्रा

णमनोधियांयोजन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः।संसारधर्मैरविमुह्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ४९
नकामकर्मबीजानांयस्यचेतसिसंभवः।वासुदेवैकनिलयःसवैभागवतोत्तमः ५० नयस्यजन्मकर्म
भ्यांनवर्णाश्रमजातिभिः।सज्जतेस्मिन्नहंभावोदेहेवैसहरेःप्रियः ५१ नयस्यस्वःपरइतिवित्तेष्वात्म
निवाभिदा।सर्वभूतसमःशांतःसवैभागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजिता
त्मसुरादिभिर्विमृग्यात्।नचलतिभगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्द्धमपियःसवैष्णवाग्र्यः ५३ भगवत
उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे।हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवो
दितेऽर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः।प्रणयरशन
याधृतांघ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः ५५ इतिश्रीभागवतेम॰एकादशस्कंधेद्वितीयोध्यायः २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰
६

॥ ॥राजोवाच॥ ॥परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीं॥ मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः १
नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतं। संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजं २ अंतरिक्ष उवाच
एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज। ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवं सृष्टानि भू
तानि प्रविष्टः पंचधातुभिः। एकधा दशधात्मानं विभजन्जुषते गुणान् ४ गुणैर्गुणान्स भुंजान आत्मप्र
द्योतितैः प्रभुः। मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ५ कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देहभृत्
। तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरं ६ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाः पुमान्। आभूतसंप्लवा
त्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ७ धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं। अनादिनिधनः कालो ह्यव्य
क्तायापकर्षति ८ शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि। तत्कालोपचितोष्णार्को लोकांस्त्रीन्प्रत हरि
६

पिष्यति ९ पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः। दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्द्धते वायुनेरितः १० संव
र्त्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः। धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ११ ततो विराजमुत्सृज्य
वैराजः पुरुषो नृप। अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिंधन इवानलः १२ वायुना हृतगंधा भूः सलिलत्वाय क
ल्पते। सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३ हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते। हृतस्प
र्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते। कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते १४ इंद्रियाणि मनो बु
द्धिः सह वैकारिकैर्नृप। प्रविशंति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि १५ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंत
कारिणी। त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १६ राजोवाच यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरा
मकृतात्मभिः। तरंत्यंजः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यतां १७ प्रबुद्ध उवाच कर्माण्यारभमाणानां दुःखह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेषु सुखापच्च। पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणां १८ नित्यार्त्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना॥
गृहापत्याप्तपशुभिः काः प्रीतिः साधितैश्चलैः १९ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितं। सतुल्यातिश
यध्वंसं यथा मंडलवर्त्तिनां २० तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं। शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपश
माश्रयं २१ तत्र भागवतान्धर्मान् शिक्षेत् गुर्वात्मदैवतः। अमायया ऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो ह
रिः २२ सर्वतो मनसो संगमादौ संगं च साधुषु। दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं २३ शौचं तपस्ति
तिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवं। ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्य
मनिकेततां। विविक्तचीरवसनं संतोषं येनकेनचित् २५ श्रद्धां भागवते शास्त्रे ऽनिंदामन्यत्र चापि हि। मनो
वाक्कर्मदंडं च सत्यं शमदमावपि २६ श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः। जन्मकर्मगुणानां च तदर्थे ऽखि

लचेष्टितं २७ इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं। दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं २८ ए
वं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदं। परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु २९ परस्परानुकथनं पाव
नं भगवद्यशः। मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ३० स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथो ऽघौघहरं हरिं
। भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं ३१ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसंति नंदंति वदंत्य
ऽलौकिकाः। नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ३२ इति भागवतान्धर्मा
न् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया। नारायणपरो मायामंजस्तरति दुस्तरां ३३ राजोवाच नारायणाभिधानस्य
ब्रह्मणः परमात्मनः। निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ३४ पिप्पलायन उवाच स्थित्युद्भवप्रल
यहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च। देहेंद्रियासुहृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· हिपरंतरेदं ३५ नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेंद्रियाणि च यथाऽनलमर्चिषः स्वाः । शब्दो
८ पि बोधक निषेधतयाऽत्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ३६ सत्वं रजस्तम इति त्रिवृदेक
मादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदंति जीवं । ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च
तयोः परं यत् ३७ नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि । सर्व
त्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेंद्रियबलेन विकल्पितं सत् ३८ अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनि
श्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र । सन्ने यदिंद्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनु हरि
स्मृतिर्नः ३९ यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि । तस्मिन्विशु ८
द्ध उपलभ्यत आत्मतत्वं साक्षाद्यथाऽमलदृशोः सवितृप्रकाशः ४० राजोवाच कर्मयोगं वदत नः पु

रुषो येन संस्कृतः । विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परं ४१ एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितुरंतिके । ना
ब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ४२ आविर्होत्र उवाच कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौ
किकः । वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यंति सूरयः ४३ परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनं । कर्म
मोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ४४ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः । विकर्मणा ह्यध
र्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ४५ वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोच
नार्था फलश्रुतिः ४५ य आशु हृदयग्रंथिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः । विधिनोपचरेद्देवं तंत्रोक्तेन च केशवं
४६ लब्ध्वानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शितागमः । महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४७ शुचिः सं
मुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः । पिंडं विशोध्य संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिं ४८ अर्चादौ हृदये वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पियथालब्धोपचारकैः। द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्यचासनं ४९ पाद्यादीनुपकल्प्याथ
संनिधाप्यसमाहितः। हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेणचार्चयेत ५० सांगोपांगांसपार्षदांतांतांमू
र्त्तिंस्वमंत्रतः। पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ५१ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः
। सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिं ५२ आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्त्तिंसंपूजयेद्धरेः। शेषामाधा
यशिरसास्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतं ५३ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौहृदयेचयः। यजतीश्वरमात्मानम
चिरान्मुच्यतेहिसः ५४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेतृतीयोध्यायः ३ राजोवाच
यानियानीहकर्माणियैर्यैःस्वच्छंदजन्मभिः। चक्रेकरोतिकर्त्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १ द्रुमिल
उवाच योवाअनंतस्यगुणाननंताननुक्रमिष्यन्सतुबालबुद्धिः। रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्काले

ननैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥२॥ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन्। स्वांशेनविष्टःपु
रुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसंनिवेशोयस्येंद्रियैस्तनुभृता
मुभयेंद्रियाणि। ज्ञानंस्वतःश्वसनतोबलमोजईहासत्वादिभिःस्थितिलयोद्भवआदिकर्त्ता ४ आदा
वभूच्छतधृतीरजसास्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः। रुद्रोप्ययायतमसापुरुषः
सआद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरऋ
षिप्रवरःप्रशांतः। नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचचचारकर्मयोद्यापिचास्तऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६
इंद्रोविशंक्यममधामजिघृक्षतीतिकामंन्ययुंक्तसगणंसबदर्युपाख्यं। गत्वाप्सरोगणवसंतसु
मंदवातैःस्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममादिदेवःप्राहप्रहस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ १० गतविस्मयएजमानानां मामैष्टमोमदनमारुतदेववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वं ८
इत्थं ब्रुवतः अभयदे नरदेवदेवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः नैतद्विभो त्वयि परेऽविकृते विचि
त्रं स्वात्मारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः स्वौको विलंघ्य परमं व्रज
तां पदं ते। नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृट्त्रिका
लगुणमारुतजैह्व्यशैश्न्यानस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित् क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे
गोर्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति ११ इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः दर्शयामास शुश्रू कृष्ण १०
षां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः १२ ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः। गंधेन मुमुहुस्तासां रूपौ
दार्यहतश्रियः १३ तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव आसामेकतमां वृंग्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणां १४

ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवंदिनः। उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः १५ इंद्रायानम्य सद
सि शृण्वतां त्रिदिवौकसां। ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवददच्युत आ
त्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः। विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभि
दा श्रुतयो हयास्ये १७ गुप्तोऽप्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरतांभसः क्ष्मां कौर्मे
धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तं १८ संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् श्रमणानृ
षींश्च शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टं देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेंद्रमभयाय सतां
नृसिंहे १९ देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः। भूत्वाथ वाम
न इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो

भा.पु. रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः। सोऽब्धिं बबंध दशवक्त्रमहन्स लंकं सीतापतिर्जयति लोकमल
११ घ्नकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि। वादैर्विमोहय
तियज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्प
तेः। भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज २३ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशे चतुर्थोध्याय
: राजोवाच भगवंतं हरिं प्रायो न भजंत्यात्मवित्तमाः। तेषामशांतकामानां का निष्ठाविजितात्मनां
१ चमस उवाच मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह। चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् स्कं
२ य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरं। न भजंत्यवजानंति स्थानाद्भ्रष्टाः पतंत्यधः ३ दूरे हरिक ११
थाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्तनाः। स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेनुकंप्या भवादृशां ४ विप्रो राजन्यवैश्यौ वा ह

रेः प्राप्ताः पदांतिकं। श्रौतेन जन्मनाऽथापि मुह्यंत्याम्नायवादिनः ५ कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पंडि
तमानिनः। वदंति चाटुकान्मूढा यया माध्व्या गिरोत्सुकाः ६ रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः।
दांभिका मानिनः पापा विहसंत्यच्युतप्रियान् ७ वदंति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु
चाशिषः। यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नंति पशूनतद्विदः ८ श्रिया विभूत्याभिजनेन वि
द्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा। जातस्मयेनांधधियः सहेश्वरान् सतोऽवमन्यंति हरिप्रियान्ख
लाः ९ सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं यथा खमात्मानमभीष्टमीश्वरं। वेदोपगीतं च न शृण्वतेऽबु
धा मनोरथानां प्रवदंति वार्त्तया १० लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्न हि तत्र चोदना।
व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ११ धनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ मनुप्रशांति। गृहेषु युंजंति कलेवरस्य मृत्युंन पश्यंति दुरंतवीर्यं ११ यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरा
१२ याः तथा पशोरालभनं न हिंसा। एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मं १३ ये त्वऽनेवं
विदोऽसंतः स्तब्धाः सदभिमानिनः। पशून्द्रुह्यंति विस्रब्धाः प्रेत्य खादंति ते च तान् १४ द्विषंतः परका
येषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं। मृतके सानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्नेहाः पतंत्यधः १५ ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चा
तीताश्च मूढतां। त्रैवर्गिका ह्यऽक्षणिका आत्मानं घातयंति ते १६ एत आत्महनोऽशांता अज्ञाने ज्ञा
नमानिनः। सीदंत्यऽकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः १७ हित्वाऽत्मायासरचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रिय कृष्ण
ः तमो विशंत्यऽनिच्छंतो वासुदेवपराङ्मुखाः १८ राजोवाच कस्मिन्काले स भगवान्किंवर्णः कीदृ १२
शो नृभिः। नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यतां १९ श्रीकरभाजन उवाच कृतं त्रेता द्वापरं च क

यतो विंदेत परमां शांतिं नश्यति संसृतिः ३७ कृतादिषु प्रजा राजन्कलाविच्छंति संभवं। कलौ खलु भवि
ष्यंति नारायणपरायणाः ३८ क्वचित्क्वचिन्महाराज द्राविडेषु च भूरिशः। ताम्रपर्णी नदी यत्र कृत
माला पयस्विनी ३९ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ये पिबंति जलं तासां मनुजा मनुजेश्व
र। प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशयाः ४० देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च
राजन्। सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्तं ४१ स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्ता
न्यभावस्य हरिः परेशः। विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः ४२ नारद उवाच।
धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः। जायंतेयान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यऽपूजयत ४३
ततोऽंतर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः। राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिं ४४ त्वमप्येतान्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ हाभाग धर्मान्भागवतांश्छ्रुत्वा। आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो याति तत्परं ४५ युवयोः खलु दं
पत्योर्यशसा पूरितं जगत्। पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ४६ दर्शनालिंगनालापैः शय
१४ नासनभोजनैः। आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४७ वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्रशा
ल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः। ध्यायंत आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्त
धियां पुनः किं ४८ माऽपत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे। मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्य
ये ४९ भूभारासुरराजन्यहंतवे गुप्तये सतां। अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ५० श्रीशुक उ कृष्ण
वाच एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिविस्मितः। देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५१
इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः। स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ५२ इति श्रीभा १४

विप्रशापेन नष्टं शापमसूदिदं २६ ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे। सलोकाँल्लोकपालान्नः
पाहि वैकुंठकिंकरान् २७ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर। कृतं वः कार्यम
खिलं भूमेर्भारोऽवतारितः २८ तदिदं यादवकुलं शौर्यवीर्यश्रियोद्धतं। लोकं जिघृक्षद्रुद्धं मे वेलयेव
महार्णवः २९ यद्यऽसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलं। गंतास्म्यऽनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनंक्ष्यति।
।इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः। यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदंते तवाऽनघ ३० श्रीशुक उ
वाच इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तं। सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ३१ अथ त
स्यां महोत्पातान्द्वारवत्यां समुत्थितान्। विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान्समागतान् ३२ श्रीभगवा
नुवाच एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठंतीह सर्वतः। शापश्च नः कुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ३३ नव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· त्वामिहाःस्माभिर्निर्ज्ञाविप्रभिरार्यकाःप्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोह्यैवमाचिरं ३४ यत्रस्नात्वादक्ष
शापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट्।विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयं ३५ वयंचतस्मिन्नाप्लुत्यतर्प्प
१७ यित्वापितॄन्सुरान्।भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांधसा ३६ तेषुदानानिपात्रेषुश्रद्धयोप्त्वा
महांतिवै।वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवं ३७ श्रीशुकउवाच एवंभगवतादिष्टायादवाः
कुरुनंदन।गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनानसमयूयुजन् ३८ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजंछ्रुत्वाभगवतोदितं।
दृष्ट्वारिष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः ३९ विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरं।प्रणम्यशि कृष्ण
रसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ४० उद्धवउवाच देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्त्तन।संहृत्यैत १७
त्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्ष्यतेभवान् ४१ विप्रशापंसमर्थोऽपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः।नाहंतवांघ्रिकमलंक्ष

णार्द्धमपिकेशव ४२ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि।तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंग
लं ४३ कर्णपीयूषमास्वाद्यत्यजंत्यन्यस्पृहांजनाः।शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ४४ कथं
त्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि॥ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः ४५ उच्छिष्टभोजिनो
दासास्तवमायांत्यजेमहि।वातरशनायऋषयःश्रमणाऊर्द्ध्वमंथिनः ४६ ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांता
:संन्यासिनोऽमलाः।वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु ४७ त्वद्वार्त्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतम
:स्मरंतःकीर्त्तयंतस्तेकृतानिगदितानिच ४८ गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनं ४९ श्रीशुकउ
वाच एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः।एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत ५० इतिश्री
भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच यदात्थमांमहाभागतच्चिकी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए.
१८

र्षितमेवमेब्रम्हाभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेभिकांक्षिणः १ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेष
तः।यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेनब्रम्हणार्थितः २ कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात्।स
मुद्रःसप्तमेऽह्येतांपुरींचप्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायंमयात्यक्तोलोकोऽयंनष्टमंगलः।भविष्यत्यचिरात्
साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्वयैवेहमयात्यक्तेमहीतले।जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिक
लौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनबंधुषु।मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ६ यदि
दंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः।नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयं ७ पुंसोऽयुक्तस्यना कृष्ण
नार्थोभ्रमःसगुणदोषभाक्।कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ८ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयु १८
क्तचित्तइदंजगत्।आत्मनीक्षस्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःश

रीरिणां।आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्त्तते।गु
णबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः।पश्यन्मदात्म
कंविश्वंनविपद्येतवैपुनः १२ श्रीशुकउवाच इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृप।उद्धवःप्र
णिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतं १३ श्रीउद्धवउवाच योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव॥
निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्त्यागःसंन्यासलक्षणः १४ त्यागोयंदुष्करोभूमन्कामानांविषयात्मभिः।सु
तरांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः १५ सोऽहंममाहमितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्माययाविरचिता
त्मनिसानुबंधे।तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामिभगवन्ननुशाधिभृत्यं १६ सत्य
स्यतेस्वदृशआत्मनआत्मनोऽन्यंवक्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे।सर्वेविमोहितधियस्तवमायये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. मेब्रह्मादयस्तनुभृतोबहिरर्थभावाः १७ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुं
१९ ठधिष्ण्यं।निर्विण्णधीरहमुहवृजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच
प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्वविचक्षणाः।समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाऽशुभाशयात् १९ आत्मनो
गुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः।यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोऽसावनुविंदते २० पुरुषत्वेचमांधीराः
सांख्ययोगविशारदाः।आविस्तरांप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितं २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्त
थापदः।बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रिया २२ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्वरं। कृष्ण
गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं।अवधूतस्यसंवा १९
दंयदोरमिततेजसः २४ अवधूतंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयं।कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवि

त् २५ यदुरुवाच कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुःसुविशारदा।यामासाद्यभवांल्लोकंविद्वांश्चरति
बालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः।हेतुनैवसमीहंतेआयुषोयशसःश्रियः २७
त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोऽमृतभाषणः।नकर्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्य
मानेषुकामलोभदवाग्निना।नतप्यसेऽग्निनामुक्तोगंगांभःस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्ना
त्मन्यानंदकारणं।ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहाभा
गोब्रह्मण्येनसुमेधसा।पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउवाच संतिमेगुरवो
राजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः।यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोऽटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाश
मापोऽग्निश्चंद्रमारविः।कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनःपिंगला

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.पु. कुररोऽर्भकः। कुमारी शरकृत्सर्प्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ३४ एते मे गुरवो राजं चतुर्विंशतिराश्रि
ताः। शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज। तत्त
२० था पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः। तद्विद्वान्न चलेन्मा
र्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतं ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः। साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः प
रात्मतां ३८ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः। ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ३९
विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः। गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ४० पार्थिवेष्वि राम
ह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः। गुणैर्न युज्यते योगी गंधैर्वायुरिवात्मदृक् ४१ अंतर्हितश्च स्थिरजंगमे २०
षु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन। व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं विततस्य भावयेत् ४२

तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः। न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ४३ स्वच्छः प्रकृ
तितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां। मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्त्तनैः ४४ तेजस्वी तपसा दी
प्तो दुर्द्धर्षोदरभाजनः। सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ४५ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय
इच्छतां। भुंक्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभं ४६ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः। प्रविष्ट ईय
ते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याः श्मशानांता भावा देहस्य नात्मनः। कलानामिव चंद्रस्य
कालेनाऽव्यक्तवर्त्मना ४८ कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ। नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्य
थार्चिषां ४९ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुंचति। न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ५० बुध्यते
स्वे न भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः। लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ५१ नाऽतिस्नेहः प्रसंगो वा क

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· न्नद्यिःक्वापिकेनचित्।कुर्वन्विंदेतसंतापंकपोतइवदीनधीः ५२ कपोतःकश्चनारण्येकृतनीडोवन
स्पतौ।कपोत्याभार्ययासार्द्धमुवासकतिचित्समाः ५३ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ।दृष्टिंदृष्ट्या
२१ ऽगमंगेनबुद्धिंबुद्ध्याबबंधतुः ५४ शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकं।मिथुनीभूयविश्रब्धौचेर
तुर्वनराजिषु ५५ यंयंवांछतिसाराजंस्तर्प्पयंत्यनुकंपिता।तंतंसमनयत्कामंकृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः
५६ कपोतीप्रथमंगर्भंगृह्णतीकालआगते।अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसंनिधौसती ५७ तेषुकालेव्य
जायंतरचितावयवाहरेः।शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ५८ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपती हक
पुत्रवत्सलौ।शृण्वंतौकूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ५९ तासांपतत्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुग्धचेष्टि २१
तैः।प्रत्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यंविष्णुमायया।विमोहितौदी

नधियौशिशून्पुपुषतुःप्रजाः ६१ एकदाजग्मतुस्तासामन्नार्थंतौकुटुंबिनौ।परितःकाननेतस्मिन्नर्थि
नौचेरतुश्चिरं ६२ दृष्ट्वातान्लुब्धकःकश्चिद्यदृच्छातोवनेचरः।जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ६३
कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ।गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ६४ कपोतीस्वात्मजा
न्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान्।तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ६५ साऽसकृत्स्नेहगुणिता
दीनचित्ताऽजमायया।स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनो
ऽप्यधिकान्प्रियान्।भार्यांचात्मसमांदीनोविललापातिदुःखितः ६७ अहोमेपश्यताऽपायमल्पपुण्य
स्यदुर्मतेः।अतृप्तस्याऽकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ६८ अनुरूपानुकूलाचयस्यमेपतिदेवता।शून्येगृहे
मांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः।जिजीविषेकिमर्थंवाविधु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ २२ रोदुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतान् शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः। स्वयं च कृपणः शिक्षु पश्यन्नप्यऽबु
धोऽपतत् ७१ तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं। कपोतकान् कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहं ७२ एवं कु
टुम्ब्यऽशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत्। पुष्णन् कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ७३ यः प्राप्य मानुषं लोकं
मुक्तिद्वारमपावृतं। गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ७४ इति श्री भा॰ एकादशे सप्तमोऽध्यायः
श्रीशुक उवाच सुखमैन्द्रियकं राजन् स्वर्गे नरक एव च। देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः १ ग्रासं सु
मृष्टं विरसं महान्तं स्तोकमेव वा। यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः २ शयीताहानि भूरीणि निराहा राम
रोऽनुपक्रमः। यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतं बिभ्रद्देहमकर्मकं। शया २२
नो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ४ मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः। अनन्तपारो ह्यऽक्षोभ्यः स्ति

मितोद इवार्णवः ५ समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः। नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ६
दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः। प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ७ योषिद्धिरण्याभरणा
म्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः। प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ८ स्तोकं स्
तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत यावता। गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ९ अणुभ्यश्च महद्भ्
यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः। सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः १० सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भि
क्षितं। पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ११ सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षुकः। मक्षिका इव
संगृह्णन् सह तेन विनश्यति १२ पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि। स्पृशन् करीव बध्येत करिण्या
अङ्गसङ्गतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः। बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा १४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भाग०
२३

न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसंचितं। भुंक्ते तदपि तच्चाऽन्यो मधुहेवाऽर्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जि-
तैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः मधुहेवाऽग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृहमेधिनां १६ ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्व-
नचरः क्वचित्। शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितान् १७ नृत्यवादित्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणि योषि-
तां। आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृंगो मृगीसुतः १८ जिह्वयाऽतिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः। मृत्युमृ-
च्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा १९ इंद्रियाणि जयंत्याशु निराहारा मनीषिणः। वर्जयित्वा तु रसनं
तन्निरन्नस्य वर्द्धते २० तावज्जितेंद्रियो न स्याद्विजितान्येंद्रियः पुमान्। न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते र-
से २१ पिंगला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा। तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबोध नृपनंदन २२ सा स्वैरिण्येक-
दा कांतं संकेत उपनेष्यती। अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमं २३ मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरु-

कृष्ण
२३

षर्षभ। तान् शुल्कदान्वित्तवतः कांतान्मेनेऽर्थकामुका २४ आगतेष्वपयातेषु सा संकेतोपजीविनी। अप्य-
न्यो वित्तवान्कोपि मामुपैष्यति भूरिदः २५ एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलंबती। निर्गच्छंती प्रविशती
निशीथं समपद्यत २६ तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः। निर्वेदः परमो जज्ञे चिंताहेतुः
सुखावहः २७ तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम। निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसि-
ः। न ह्यंगाजातनिर्वेदो देहबंधं जिहासति २८ पिंगलोवाच अहो मे मोहविततिं पश्यताऽविजि-
तात्मनः। या कांतादसतः कामं कामये येन बालिशा २९ संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमि-
मं विहाय। अकामदं दुःखभयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ३० अहो मयात्मा परितापितो वृ-
था सांकेत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्तया। स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्यात्क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती

भा॰ए॰ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचारोमनखैः पिनद्धं क्षरन्नवद्वारमगारमेतत विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति
२४ कान्या ३२ विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः। याऽन्यमिच्छत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात
३३ सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणां। तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेनेन यथा रमा ३४ कियत्प्रियं ते
व्यभजन्कामा ये कामदा नराः। आद्यंतवंतो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ३५ नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः
केनापि कर्म्मणा। निर्वेदोयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ३६ मैवं स्युर्मंदभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहे
तवः। येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः। त्यक्त्वा दुराशा कृष्ण
:शरणं व्रजामि तमधीश्वरं ३८ संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती। विहराम्यमुनैवाहमात्मना र २४
मणेन वै ३९ संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणं। ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ४०

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात्। अप्रमत्त इदं पश्येत ग्रस्तं कालाहिना जगत ४१ ब्राह्म
ण उवाच एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कांततर्षजां। छित्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ४२
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं। यथा संछिद्य कांताशां सुखं सुष्वाप पिंगला ४३ इति श्रीभाग
वते महापुराणे एकादशस्कंधे अष्टमोध्यायः ८ श्रीब्राह्मण उवाच परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रि
यतमं नृणां। अनंतं सुखमाप्नोति तद्विद्वान यस्त्वकिंचनः १ सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषा
:। तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविंदत २ न मे मानावमानौ स्तो न चिंता गेहपुत्रिणां। आत्मक्रीड आ
त्मरतिर्विचरामीह बालवत ३ द्वावेव चिंतया मुक्तौ परमानंद आप्लुतौ। यो विमुग्धो जडो बालो
यो गुणेभ्यः परं गतः ४ कचित्कुमारी त्वात्मानं वृणानान गृहमागतान। स्वयं तानर्हयामास क्वापि यातेषु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ पु॰ ५५ वंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थं शालीन्रहसि पार्थिव। अवघ्नंत्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शंखाः स्वनं महत्
६ सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः। बभंजैकैकशः शंखान्द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ७ उभयो
रप्यभूद्घोषो ह्यवघ्नंत्याः स्म शंखयोः। तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ८ अन्वशिक्षमिम
तस्या उपदेशमरिंदम। लोकाननुचरन्नेतान्लोकतत्वविवित्सया ९ वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्व
योरपि। एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणः १० मन एकत्र संयुंज्याज्जितश्वासो जितासनः। वैराग्या
भ्यासयोगेन ध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुंचति कर्मरेणून्। सत्वेन वृद्धे स्कं ११
न रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिंधनं १२ तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्बहिरंतरं वा। २५
यथेषुकारो नृपतिं व्रजंतमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे १३ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः॥

अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः १४ गृहारंभोऽतिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः। सर्पः
परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते १५ एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया। संहृत्य कालकलया क
ल्पांत इदमीश्वरः १६ एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः। कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीता
सु शक्तिषु १७ सत्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः। परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः १८
केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः। केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां। संक्षोभयन्सृ
जत्यादौ तया सूत्रमरिंदम १९ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजंतीं विश्वतोमुखं। यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन
संसरते पुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः। तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः
:२१ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया। स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपतां २२ कीटः पे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन प्रवेशितः याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य ए
षा मे शिक्षिता मतिः। स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २४ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहे
तुर्बिभ्रत्स्म सत्वनिधनं सततार्त्युदर्कं। तत्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो
विचराम्यसंगः २५ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन्।
स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा २६ जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति
कर्हि तर्षा शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित्। घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः
सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति २७ सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदं
शमत्स्यान्। तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः २८ लब्ध्वा सुदुर्लभमि

दं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः। तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विष
यः खलु सर्वतः स्यात् २९ एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि। विचरामि महीमेतां मुक्तसंगोऽ
नहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलं। ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ३१
भगवानुवाच इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामंत्र्य गभीरधीः। वंदितोऽभ्यर्चितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथाग
तं ३२ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः। सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ३३ इति श्री
भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे नवमोध्यायः ९ श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितः
स्वधर्मेषु मदाश्रयः। वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् १ अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां वि
षयात्मनां। गुणेषु तत्वध्यानेन सर्वारंभविपर्ययं २ सुप्तस्य विषयालोकं ध्यायतो वा मनोरथः। नाना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् । जिज्ञासायां संप्रवृ-
त्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनां ४ यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् । मदभिज्ञं गुरुं शांतमुपासीत
मदात्मकं ५ अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः । असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जा-
यापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु । उदासीनः समं पश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः स्थूल-
सूक्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्वदृक् । यथाऽग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोन्यः प्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृह-
न्नानात्वं तत्कृतान्गुणान् । अंतः प्रविष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः ९ योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोयं पु-
रुषस्य हि । संसारस्तन्निबंधोऽयं पुंसो विद्याच्छिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परं ।
संगम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं ११ आचार्योरणिराद्यः स्यादंतेवास्युत्तरारणिः । तत्संधानं प्रवच-

नं विद्यासंधिः सुखावहः १२ वैशारदी साति विशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां । गुणांश्च संद-
ह्य यदात्ममेतत्स्वयं च शाम्यत्यसमिद्यथाग्निः १३ अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः
। नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां १४ मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा । तत्तदा-
कृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः १५ एवमप्यंग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः । कालावयवतः संति भावा
जन्मादयोऽसकृत् १६ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं च लक्ष्यते । भोक्तुश्च दुःखसुखयोः को न्वर्थो
विवशं भजेत् १७ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि । तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परं १८
यदि प्राप्तिं विघातं च जानंति सुखदुःखयोः । तेप्यद्धा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा १९ किं न्वर्थः सु-
खयत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके । आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः २० श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ द्दोष्मृत्युग्रस्तयद्यपैः। वर्हं नरा यकामत्वात्कृषिवद्वापि निष्फलं २१ अंतरायैर्विरहितो यदि धर्मः स्वनु
२८ ष्ठितः। तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु २२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः। भुंजी
त देववत्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते। गंधर्वैर्विहरन्मध्ये
देवीनां हृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना। क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्रीडे
षु निर्वृतः २५ तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते। क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः हल्ल
२६ यद्यधर्मरतः संगादसतां वाजितेंद्रियः। कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः २७ पशूनविधि २८
नालभ्य प्रेतभूतगणान्यजन्। नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः २८ कर्माणि दुःखोदर्काणि
कुर्वन्देहेन तैः पुनः। देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः २९ लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्प

जीविनां। ब्रह्मणोपि भयं मत्तो द्विपरार्द्धपरायुषः ३० गुणाः सृजंति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान्।।
जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः। नानात्व
मात्मनो यावत्पारतंत्र्यं तदैव हि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयं। य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यंति
शुचार्पिताः ३३ काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च। इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति
३४ उद्धव उवाच गुणेषु वर्त्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः। गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ३५
कथं वर्त्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः। किं भुंजीतोत विसृजेच्छयीतासीत याति वा ३६ एतदच्युत
मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर। नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः ३७ इति श्रीभागवते महापुरा
णे एकादशस्कंधे दशमोध्यायः श्रीभगवानुवाच बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए·
२९

गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनं १ शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया। स्वप्नो यथा
त्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी २ विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणां। मोक्षबंधकरी आद्ये मा
यया मे विनिर्मिते ३ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते। बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथे
तरः ४ अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते। विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुप
र्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे। एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽ
पि बलेन भूयान् ६ आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः। योऽविद्यया युक्स तु नि
त्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ७ देहस्थोपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः। अदेहस्थोपि
देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च। गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वा

कृष्ण
२९

न्यस्तविक्रियः ९ दैवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येन कर्मणा। वर्त्तमानोऽबुधस्तत्र कर्त्तास्मीति
निबध्यते १० एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने। दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा ब
ध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन्गुणान्। प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सवितानिलः १२ वैशारद्येक्षया
संगशितया छिन्नसंशयः। प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्त्तते १३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणें
द्रियमनोधियां। वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोपि हि तद्गुणैः १४ यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचित
यदृच्छया। अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः १५ न स्तुवीत न निंदेत कुर्वतः साध्वसाधु वा। वद
तो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृग्मुनिः १६ न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा। आत्मारामो
नया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि। श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनं १ शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया। स्वप्नो यथा
त्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी २ विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणां। मोक्षबंधकरी आद्ये मा
यया मे विनिर्मिते ३ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते। बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथे
तरः ४ अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते। विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुप
र्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे। एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽ
पि बलेन भूयान् ६ आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः। योऽविद्यया युक्स तु नि
त्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ७ देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः। अदेहस्थोऽपि
देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च। गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वा

न्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीने शरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येन कर्मणा। वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति
निबध्यते १० एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने। दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा ब
ध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन्गुणान्। प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविता निलः १२ वैशारद्येक्षया
संगशितया छिन्नसंशयः। प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते १३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणें
द्रियमनोधियां। वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः १४ यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचि
द्यदृच्छया। अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः १५ न स्तुवीत न निंदेत कुर्वतः साध्वसाधु वा। वद
तो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः १६ न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा। आत्मारामो
नया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि। श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शिवरक्षितः १८ गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां च। वित्तं त्वतीर्थीकृतमंग वाचं ही
नांमया रक्षति दुःखदुःखी १९ यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य। लीलावता
रेप्सितजन्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः २० एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि। उ
पारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे २१ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं। मयि सर्वाणि क
र्माणि निरपेक्षः समाचर २२ श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः। गायन्ननुस्मरन् कर्म
जन्म चाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः। लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सना
तने २४ सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता। स वै मे दर्शितं सद्भिरंजसा विंदते पदं २५ उद्धव उ
वाच साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो। भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता २६ एतन्मे

पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो। प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यतां २७ त्वं ब्रह्म परमं व्योम
पुरुषः प्रकृतेः परः। अवतीर्णोऽसि भगवन् स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ भगवानुवाच कृपालुरकृ
तद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनां। सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शु
चिरकिंचनः। अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जि
तषड्गुणः। अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः ३१ आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि
स्वकान्। धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३२ ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः।
भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ३३ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं। परिचर्या स्तुतिः
प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ३४ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव। सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰स्क॰ ३०

मिवरक्षतः १८ गांदुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां च । वित्तं त्वतीर्थीकृतमंग वाचं ही
नो मया रक्षति दुःखदुःखी १९ यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य । लीलावता
रेप्सितजन्म वा स्याद्वंध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः २० एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उ
पारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे २१ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं । मयि सर्वाणि क
र्माणि निरपेक्षः समाचर २२ श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः । गायन्ननुस्मरन् कर्म
जन्म चाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः । लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सना
तने २४ सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरंजसा विंदते पदं २५ उद्धव उ
वाच साधुस्त उत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो । भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता २६ एतन्मे

कृष्ण ३०

पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो । प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यतां २७ त्वं ब्रह्म परमं व्योम
पुरुषः प्रकृतेः परः । अवतीर्णोऽसि भगवन् स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ भगवानुवाच कृपालुरकृ
तद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनां । सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दांतो मृदुः
शुचिरकिंचनः । अनीहो मितभुक् शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जि
तषड्गुणः । अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः ३१ आज्ञायैवं गुणान् दोषान्मयादिष्टानपि
स्वकान् । धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ३२ ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः
। भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ३३ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं । परिचर्या स्तुतिः
प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ३४ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव । सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निवेदनं ३५ मज्जन्मकर्मकथनंममपर्वानुमोदनं।गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ या
त्राबलिविधानंचसर्ववार्षिकपर्वसु।वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधारणं ३७ ममार्चास्थापने
श्रद्धास्वतःसंहत्यचोद्यमः।उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडल
वर्त्तनैः।गृहशुश्रूषणंमह्यंदासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्त्तनं।अपिदी
पावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितं ४० यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः।तत्तन्निवेदयेन्मह्यं
तदानंत्यायकल्पते ४१ सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणोगावोवैष्णवःखंमरुज्जलं।भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजा
पदानिमे ४२ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमां।आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्वंगयवसादिना ४३ वै
ष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया।वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिलेमंत्र

मंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि।क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमां ४५ धिष्ण्येष्वितिमद्रूपंशंखचक्र
गदांबुजैः।युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्त्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः।लभते
मयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिःसाधुसेवया ४७ प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्धव।नोपायोविद्यतेसम्यक्प्रा
यणंहिसतामहं ४८ अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतोयदुनंदन।सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृत्स
खा ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकादशोध्यायः श्रीभगवानुवाच नरोध
यतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच।नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्त्तंनदक्षिणा १ व्रतानियज्ञःछंदांसि
तीर्थानिनियमायमाः।यथावरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमां २ सत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृ
गाःखगाः।गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियोंत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. णाः। रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगे युगे ४ वहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः। वृषपर्वाव
३१ लिर्बाणो मयश्चाप्य विभीषणः ५ सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः। व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो य
ज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाऽधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः। अव्रतातप्ततपसः सत्संगान्मामुपागताः ७
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः। येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ८ यं न योगेन सां
ख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीते
श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः। विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय १० तास्ताः क्षपाः प्रे कृष्ण
ष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण। क्षणार्द्धवत्ताः पुनरंग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ११ ताः ३१
नाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं। यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरू

दृनांशनिवे २

पे १२ मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः। ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगाच्छतसहस्रशः १३ तस्मात्त्वमु
द्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनां। प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च १४ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां।
याहि सर्वात्मभावेन मया स्याः ह्यकुतोभयः १५ उद्धव उवाच संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्व
र। न निवर्त्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः १६ श्रीभगवानुवाच स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणे
न घोषेण गुहां प्रविष्टः। मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः १७ यथानलः खेऽनि
लबंधुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः। अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी
१८ एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च। संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजः
सत्वतमोविकारः १९ अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः। विश्लिष्टशक्तिर्बहुधे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ वभाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् २० यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तंतुवितानसंस्थः। य एष
संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते २१ द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचर
३३ सप्रसूतिः। दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः २२ अदंति चैकं फलमस्य गृध्रा
ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः। हंसा य एकं बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद वेदं २३ एवं गुरूपासनयै
कभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः। विवृश्च्य जीवाशयमप्रमत्तः संपद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रं २४
॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे द्वादशोध्यायः १२ ॥ श्रीभगवानु हस्म
वाच सत्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः। सत्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्वं सत्वेन चैव हि १ सत्वाद्धर्मो ३३
भवेद्वृद्धात्पुंसो मद्भक्तिलक्षणः। सात्विकोपासया सत्वं ततो धर्मः प्रवर्तते २ धर्मो रजस्तमो हन्यात्सत्व

वृद्धिरनुत्तमः। आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ३ आगमोपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च।
ध्यानं मंत्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ४ तत्तत्सात्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते। निंदंति तामसं त
त्तद्राजसं तदुपेक्षितं ५ सात्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्वविवृद्धये। ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोह
नं ६ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनं। एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ७ उद्धव उवाच
॥ विदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदां। तथापि भुंजते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ८ भगवानुवाच॥
अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि। उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ९ रजोयुक्तस्य मनस
:संकल्पः सविकल्पकः। ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः १० करोति कामवशगः कर्मा
ण्यविजितेंद्रियः। दुःखोदर्काणि संपश्यन्रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ ३४

पुनः। अतंद्रितो मनो युंजन् दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तोनुयुंजीत मनो मय्यर्पयंछनैः। अनिर्विण्णो
यथाकालं जितश्वासो जितासनः १३ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः। सर्वतो मन आकृष्य म
य्यद्धावेश्यते यथा १४ उद्धव उवाच यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव। योगमादिष्टवानेतद्रूप
मिच्छामि वेदितुं १५ श्रीभगवानुवाच पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः। पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां
योगस्यैकांतिकीं गतिं १६ सनकादय ऊचुः गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो। कथमन्योन्यसं
त्यागो मुमुक्षोरतितिर्षोः १७ श्रीभगवानुवाच एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः। ध्यायमानः प्रश्न
बीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः १८ स मामचिंतयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया। तस्याहं हंसरूपेण सकाशम
गमं तदा १९ दृष्ट्वा मां त उपाव्रज्य कृत्वा पादाभिवंदनं। ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति २० इ

हल ३४

त्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा। यदावोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे २१ वस्तुनो यद्यनाना
त्व आत्मनः प्रश्न ईदृशः। कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः २२ पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तु
तः। को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः २३ मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेन्यैरपींद्रियैः। अहमेव
न मत्तोन्यदिति बुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः। जीवस्य देह उभयं गुणाश्चे
तो मदात्मनः २५ गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया। गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् २६
जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः २७ यर्हि संसृति
बंधोयमात्मनो गुणवृत्तिदः। मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसां २८ अहंकारकृतं बंधमात्मनो
र्थविपर्ययं। विद्वान्निर्विद्य संसारचिंतां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ।जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ३० असत्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा । गतयो
३५ हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ३१ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि
तत्सदृक्षान् । स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३२ एवं वि
मृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः । संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्ति
तीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिं ३३ ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमति
लोलमलातचक्रं । विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ३४ दृ
ष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः । संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तु ३५
बुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ३५ देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति य

तोऽध्यगमत्स्वरूपं । दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ३६ देहोपि दैव
वशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं
पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः । जानीत मागतं यज्ञं यु
ष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः । परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्द
मस्य च ३९ मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं । सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयो गुणाः ४०
इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः । सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत संस्तवैः ४१ तैरहं पूजितः
सम्यक्संस्तुतः परमर्षिभिः । प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ४२ इति श्रीभागवते म॰ त्रयोद
शोऽध्यायः १३ उद्धव उवाच वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः । तेषां विकल्पप्राधान्यमुता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ ३६ होएकमुख्यता १ भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः। निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेन्म
नः २ भगवानुवाच कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता। मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां म
दात्मकः ३ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा। ततो भृग्वादयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्य
ः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः। मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाः किंनरा
नागा रक्षः किंपुरुषादयः। बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानि भिद्यंते भूता
नां पतयस्तथा। यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवंति हि ७ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंते मतयो नृ हरि
णां। पारंपर्येण केषांचित्पाषंडमतयोऽपरे ८ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ। श्रेयो वदं ३६
त्यनेकांतं यथाकर्म यथारुचि ९ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमं। अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐ

श्वर्यं त्यागभोजनं १० केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान्यमान्। आद्यंतवंत एवैषां लोकाः कर्मवि
निर्मिताः। दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रा मंदाः शुचार्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः।
मयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां १२ अकिंचनस्य दांतस्य शांतस्य समचेतसः। मया संतुष्टमन
सः सर्वाः सुखमया दिशः १३ न पारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं। न योगसिद्धीरपुनर्भ
वं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनाऽन्यत् १४ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः। न च संकर्षणो न
श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् १५ निरपेक्षं मुनिं शांतं निर्वैरं समदर्शनं। अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यं
घ्रिरेणुभिः १६ निष्किंचना मय्यनुरक्तचेतसः शांता महांतोऽखिलजीववत्सलाः। कामैरनालब्धधि
यो जुषंति यत्तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम १७ बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेंद्रियः। प्रायः प्रगल्भया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ३७ भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते १८ यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् । तथा मद्विषया भक्तिरु
द्धवैनांसि कृत्स्नशः १९ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायः तपस्त्यागो यथा भक्ति
र्ममोर्जिता २० भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सतां । भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि सं
भवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्याऽपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि २२
कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनाऽनंदाश्रुकलया शुद्ध्येत भक्त्या विनाऽशयः २३ वाग्गद्ग
दा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च । विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति हरि ३७
२४ यथाग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं । आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियो
गेन भजत्यथो मां २५ यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः । तथा तथा पश्यति

तत्त्वसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते । मामनुस्मरत
श्चित्तं मय्येव प्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं । हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्भा
वभावितं २८ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् । क्षेमे विविक्त आसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रि
तः २९ न तथास्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः । योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३० उ
द्धव उवाच यथा त्वामरविंदाक्ष यादृशं वा यदात्मकं । ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ३१ श्री
भगवानुवाच समआसन आसीनः समकायो यथासुखं । हस्तावुत्संग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः
३२ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः । विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यवि
च्छिन्नमोंकारं घंटानादं बिसोर्णवत् । प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरं ३४ एवं प्रणवसंयुक्तं प्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ णमेव समभ्यसेत्। दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ३५ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनाल
३८ मधोमुखं। ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं ३६ कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्त
रं। वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं ३७ समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजं। सुचारुसुंद
रग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितं ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं। हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्स
श्रीनिकेतनं ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं। नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतं ह्लल
४० द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं। सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं ४१ सुकुमारमभि ३८
ध्यायेत्सर्वांगेषु मनो दधत्। इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्य तन्मनः। बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणये
न्मयि सर्वतः ४२ तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत्। नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्। तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् ४४ एवं समा
हितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि। विचष्टे मयि सर्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं ४५ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण
युंजतो योगिनो मनः। संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ इति श्रीभागवते महापुराणे च
तुर्दशोध्यायः १४ श्रीभगवानु॰ जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः। मयि धारयतश्चेत उ
पतिष्ठंति सिद्धयः १ उद्धव उवाच कया धारणया का स्वित्कथं स्वित्सिद्धिरच्युत। कति वा सिद्धयो
ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् २ भगवानुवाच सिद्धयोष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः। तासा
मष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ३ अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः। प्राकाश्यं श्रुतदृ
ष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति। एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ३९

त्पत्तिकामताः ५ अनूर्मिमत्त्वं देहेस्मिन्दूरश्रवणदर्शनं। मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ६
स्वछंदमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनं। यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहतागतिः ७ त्रिकालज्ञत्व
मद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता। अग्न्यर्कांबुविषादीनां प्रतिष्टंभोऽपराजयः ८ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता यो
गधारणसिद्धयः। यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ९ भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धा
रयन्मनः। अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १० महत्तत्वात्मनि मयि परे यथासंस्थं मनो दधत्
। महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ११ परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रंजयन्। कालसू
क्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्वे मनो वैकारिकेखिले। सर्वेंद्रियाणामा
त्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः १३ महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसं। प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं मे विंद

कृष्ण ३९

तेऽव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे। स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रज्ञक्षेत्रचोद
नां १५ नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते। मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशितामियात् १६ निर्गुणे
ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः। परमानंदमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते १७ श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे ध
र्ममये मयि। धारयंछ्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः १८ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्वहन्
। तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि। मां तत्र मनसा
ध्यायन्विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् २० मनो मयि सुसंयोज्य देहं तदनुवायुना। मद्धारणानुभावेन तत्रात्मा य
त्र वै मनः २१ यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति। तत्तद्भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः २२ परका
यं विशन्सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत्। पिंडं हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडंघ्रिवत् २३ पार्ष्ण्यापीड्य गुदं प्राणं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११·१५· हृदुरःकंठमूर्द्धसु। आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुं २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडे मत्स्थं सत्वं विभा
४० वयेत्। विमानेनोपतिष्टंति सत्ववृत्तीः सुरस्त्रियः २५ यथा संकल्पयेद्बुध्या यदा वा मत्परः पुमान्। मयि
सत्ये मनो युंजंस्तथा तत्समुपाश्नुते २६ यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान्। कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य
चाज्ञा यथा मम २७ मद्भक्त्या शुद्धसत्वस्य योगिनो धारणाविदः। तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृं
हिता २८ अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः। मद्योगश्रांतचित्तस्य यादसामुदकं यथा २९ मद्वि [illegible]
भूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः। ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ३० उपासकस्य मामेव ४०
योगधारणया मुनेः। सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्टंत्यशेषतः ३१ जितेंद्रियस्य दांतस्य जितश्वासात्म
नो मुनेः। मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येता युंजतो योगमुत्तमं। मया सं

पद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ३३ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः। योगेनाप्नोति ताः स
र्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत ३४ सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः। अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्र
ह्मवादिनां ३५ अहमात्मांतरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनां। यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथा
३६ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पंचदशोऽध्यायः श्रीउद्धव उवाच त्वं ब्रह्म पर
मं साक्षादनाद्यंतमपावृतं। सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्भवः १ उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेय
मकृतात्मभिः। उपासते त्वां भगवन्याथातथ्येन ब्राह्मणाः २ येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्ष
यः। उपासीनाः प्रपद्यंते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ३ गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन। न त्वां पश्य
ंति भूतानि पश्यंतं मोहितानि ते ४ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते। ता मह्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए.
४१

माख्यात्वोऽनुभावितानस्ते नमामिते तीर्थपदांघ्रिपद्मं ५ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्र
श्नविदांवर। युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ६ ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकं। ततो
निवृत्तो हन्ताहं हतोयमिति लौकिकः ७ सतदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः। अभ्यभाषत मामे
वं यथा त्वं रणमूर्द्धनि ८ अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः। अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युत्प
त्त्यप्ययः ९ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं। गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः
१० गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहं। सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ११ हिरण्यगर्भो
वेदानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत्। अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि छन्दसामहं १२ इन्द्रोहं सर्वदेवानां व
सूनामस्मि हव्यवाट्। आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणा

कल्प
४१

महं मनुः। देवर्षीणां नारदोहं हविर्द्धान्यस्मि धेनुषु १४ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणां
। प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा १५ मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरं। सोमं नक्षत्रौ
षधीनां धनेशं यक्षरक्षसां १६ ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुं। तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां
च भूपतिं १७ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणां धातूनामस्मि काञ्चनं। यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः
१८ नागेन्द्राणामनन्तोहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणां। आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ १९ तीर्थानां
स्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं। आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां २० धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्ग
हनानां हिमालयः। वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः २१ पुरोधसां वसिष्ठोहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्प
तिः। स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः २२ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनं। वाय्वग्न्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्णां ध्रुवाणामायुवीनामृथहं ध्रुवः २३ योगानामात्मसंरोधो मंत्रोऽस्मि विजिगीषतां। आन्वीक्षिकी कौ
भा॰ए॰ ४२ शलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां २४ स्त्रीणां तु शतरूपाऽहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः। नारायणो मुनीनां च
कुमारो ब्रह्मचारिणां २५ धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामवहिर्मतिः। गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुना
नामजस्त्वहं २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ। मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाभि
जित् २७ अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः। द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् २८
वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेऽष्वहं। किंपुरुषाणां हनुमान्विद्याध्राणां सुदर्शनः ३० रत्नानां पद्मरा कृष्ण
गोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसां। कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहं ३१ व्यवसायिनामहं लक्ष्मी ४२
:कितवानां छलग्रहः। तितिक्षाऽस्मि तितिक्षूणां सत्वं सत्ववतामहं ३२ ओजः सहो बलवतां कर्माहं विद्धि

सात्वतां। सात्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परा ३३ विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहं। भूध
राणामहं स्थैर्यं गंधमात्रमहं भुवः ३४ अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः। प्रभा सूर्येंदुताराणां श
ब्दोऽहं नभसः परः ३५ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः। भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्र
मः ३६ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं। आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेंद्रियेंद्रियं ३७ पृथि
वी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान्। विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्वं तमः परं। अहमेतत्प्रसंख्यानं
ज्ञानं तत्वविनिश्चयः ३८ मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना। सर्वात्मनाऽपि सर्वेण न भावो
विद्यते क्वचित् ३९ संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया। न तथा मे विभूतीनां सृजतोंडानि को
टिशः ४० तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः। वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ४१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः। मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ४२ वाचं यच्छ म
४३ नो यच्छ प्राणान्यच्छेंद्रियाणि च। आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ४३ यो वै वाङ्मनसी सम्यग
संयच्छन्धिया यतिः। तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटांबुवत ४४ तस्माद्वचो मनः प्राणान्नियच्छेन्म
त्परायणः। मद्भक्तियुक्तया बुध्या ततः परिसमाप्यते ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कं
धे महाविभूतिर्नाम षोडशोऽध्यायः उद्धव उवाच यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्ष कृष्ण
णः। वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि १ यथाऽनुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत्। स्वध ४३
र्मेणारविंदाक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि २ पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो। यत्तेन हंसरूपेण
ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ३ स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन। न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्राग

नुशासितः ४ वक्ता कर्ताऽविता नान्यो धर्मस्याऽच्युत ते भुवि। सभायामपि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः
कलाः ५ कर्त्राऽवित्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन। त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ६ तत्त्वं नः
सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः। यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो ७ श्रीभगवानुवाच ध
र्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणां। वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध मे ८ आदौ कृतयुगे वर्णो नृ
णां हंस इति स्मृतः। कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ९ वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृष
रूपधृक्। उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः १० त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी विद्या
प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ११ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः। वैराजात्पुरुषाज्जाता
य आत्माचारलक्षणाः १२ गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम। वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि मे

भा॰ए॰ स्थितः १३ वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः। आसन्प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः
४४ १४ शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवं। मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५ तेजो बलं धृ
तिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः। स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १६ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अ
दंभो ब्रह्मसेवनं। अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया।
तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १८ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिकं शुष्कविग्रहः। कामः क्रोधश्च
तर्षश्च स भावोऽंतेवसायिनां १९ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता। भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं कृष्ण
सार्ववर्णिकः २० द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः। वसन्गुरुकुले दांतो ब्रह्माऽधीयीत चा ४५
हूतः २१ मेखलाजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून्। जटिलोऽधौतदद्वासोऽरक्तपीठः कुशान्दधत् २२ स्नान

भोजनहोमेषु जपोच्चारे च वाग्यतः। न छिंद्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि २३ रेतो नावकिरेज्जा
तु ब्रह्मव्रतधरः स्वयं। अवकीर्णेऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् २४ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्ध
सुरान्छुचिः। समाहित उपासीत संध्ये च यतवाग्जपन् २५ आचार्यं मां विजानीयान्नाऽवमन्येत कर्हिचि
त्। न मर्त्यबुद्ध्याऽसूयेत सर्वदेवमयो गुरुः २६ सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत्। यच्चान्यदप्य
नुज्ञातमुपयुंजीत संयतः २७ शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत्। यानशय्यासनस्थानैर्नाऽ
तिदूरे कृतांजलिः २८ एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः। विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितं २९
यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपं। गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ३० अग्नौ गुरा
वात्मनि च सर्वभूतेषु मां परं। अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३१ स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्श

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ संलापक्ष्वेलनादिकं। प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३२ शौचमाचमनं स्नानं संध्योपास
नमार्जवं। तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनं ३३ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनंदन। मद्भा
४५ वः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ३४ एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन्। मद्भक्तस्तीव्रतपसा
दग्धकर्माशयोऽमलः ३५ अथानंतरमावेक्ष्यन् यथाजिज्ञासितागमः। गुरवे दक्षिणां दत्वा स्नायाद्गुर्व
नुमोदितः ३६ गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः। आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत् ३७
गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सितां। यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ३८ इज्याध्ययन कृस
दानानि सर्वेषां च द्विजन्मनां। प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनं ३९ प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्ते ४५
जोयशोनुदं। अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक्तयोः ४० ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते

कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानंतसुखाय च ४१ शिलोंछवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महांतं विरजं जुषाणः
मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शांतिं ४२ समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतं मत्परायणं॥
तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवात् ४३ सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः। आत्मानमा
त्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ४४ एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा। विधूयेहाशुभं कृत्स्न
मिंद्रेण सह मोदते ४५ सीदन्विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत्। खड्गेन वाऽपदाक्रांतो न श्ववृत्त्या
कथंचन ४६ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययाऽपदि। चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ४७ शूद्रवृ
त्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियां। कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ४८ वेदाध्यायस्वधा
स्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं। देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ४९ यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए·
४६

जितेन वा। धनेनाऽपीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५० कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यपि विपश्चि
न्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ५१ पुत्रदाराप्तबंधूनां संगमः पांथसंगमः। अनुदेहं वियंत्येते स्वप्नो नि
द्रानुगो यथा ५२ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन्। न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतः ५३
कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा मामेव भक्तिमान्। तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत् ५४ यस्त्वासक्त
मतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः। स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ५५ अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बाला राम
त्मजात्मजाः। अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवंति दुःखिताः ५६ एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयं।। ४६
अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोऽंधं विशते तमः ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तदशो
ध्यायः श्रीभगवानुवाच वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा। वन एव वसेच्छांतस्तृतीयं भागमा

युषः १ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत्। वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च २ केश
रोमनखश्मश्रुमलानि बिभृयाद्दतः। न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मे तप्येत पंचाग्नी
न्वर्षास्वासारषाड्जले। आकंठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वं समश्नीयात्कालपक्वमथा
पि वा। उलूखलाश्मकुट्टो वा दंतोलूखल एव वा ५ स्वयं संचिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणं। देशकालब
लाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतं ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान्। न तु श्रौतेन पशुना मां यजे
त वनाश्रमी ७ अग्निहोत्रं च दर्शश्च पौर्णमासश्च पूर्ववत्। चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः ८ ए
वं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसंततः। मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति मां ९ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं
तपो निःश्रेयसं महत्। कामायाऽल्पीयसे युंज्याद्बालिशः कोऽपरस्ततः १० यदासौ नियमेऽकल्पो जरया जा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए·
४१

तवेपथुः।आत्मन्यऽग्नीन्समारोप्यमच्चित्तोऽग्निंसमाविशेत ११ यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु
।विरागोजायतेसम्यङ्न्यस्ताग्निःप्रव्रजेत्ततः १२ इष्ट्वायथोपदेशंमांदत्वासर्वस्वमृत्विजे।अग्नीन्स्वप्राण
आवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत १३ विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः।विघ्नान्कुर्वंत्ययंह्यस्मान
क्रम्यसमियात्परं १४ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरं।त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदना
पदि १५ दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलं।सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत १६ मौनानीहा
निलायामादंडावाग्देहचेतसां।नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः १७ भिक्षांवर्णेषुचतुर्षुविगर्ह्यान् हरि
वर्जयंश्चरेत्।सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता १८ बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवाग्यतः।वि ४१
भज्यपावितंशेषंभुंजीताऽशेषमाहृतं १९ एकश्चरेन्महीमेतांनिःसंगःसंयतेंद्रियः।आत्मक्रीडआत्मरतआ

त्मवान्समदर्शनः २० विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः।आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनि
ः २१ अन्वीक्षेतात्मनोबंधमोक्षौज्ञाननिष्ठया।बंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२ तस्मान्नि
यम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः।विरक्तःक्षुल्लकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्
नभिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत।पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीं २४ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णंभैक्ष्य
माचरेत।संसिध्यत्याश्वसंमोहःशुद्धसत्वःशिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येत्दृश्यमानंविनश्यति।अ
सक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात २६ यदेतदात्मनिजगन्मनोवाक्प्राणसंहतं।सर्वंमायेतित
र्केणस्वस्थःत्यक्त्वानतत्स्मरेत २७ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवाऽनपेक्षकः।सलिंगानाश्रमांस्त्य
क्त्वाचरेदविधिगोचरः २८ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत।वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ श्चरेत २९ वेदवादरतो न स्यान्न पाखंडी न हैतुकः। शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत ३० नोद्वि
४८ जेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु। अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन। देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्या
न्न केनचित् ३१ एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः। यथेंदुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ३२
अलब्ध्वा न विषीदेत काले कालेऽशनं क्वचित्। लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं दैवतंत्रितं ३३ आहारार्थं स
मीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं। तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ३४ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठ
मुतापरं। तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ३५ शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत्। अन्यांश्च कृष्ण
नियमान् ज्ञानी यथाऽहं लीलयेश्वरः ३६ नहि तस्य विकल्पाख्या या च मद्वीक्षया हता। आदेहांतात्क्व ४८
चित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ३७ नहि तस्य विकल्पाख्या या च मद्वीक्षया हता। आदेहांतात्क्वचित्ख्या

तिस्ततः संपद्यते मया ३७ दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान्। अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मु
निमुपाव्रजेत ३८ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः। यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ३९
यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचंडेंद्रियसारथिः। ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४० सुरानात्मानमात्म
स्थं निह्नुते मां च धर्महा। अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ४१ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा व
नौकसः। गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनं ४२ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदं। गृहस्थ
स्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनं ४३ इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक्। सर्वभूतेषु मद्भा
वो मद्भक्तिं विंदते चिरात ४४ भक्त्योद्धवाऽनपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरं। सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं
मोपयाति सः ४५ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वोऽनिर्ज्ञातमद्गतिः। ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न चिरात्समुपै

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए·
४९

ति मां ४६ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः। स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ४७ एतत्तेऽभि
हितं साधो भवान्पृच्छति यच्च मां। यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परं ४८ इति श्रीभागवते महा
पुराणेऽष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीभगवानुवाच यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः। मायामा
त्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत १ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः। स्वर्गश्चैवापवर्गश्च
नान्योऽर्थो मदृते प्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम। ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ
विभर्त्ति मां ३ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च। नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ४ हल
तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव। ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः ५ ज्ञानवि ४९
ज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वाऽऽत्मानमात्मनि। सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽगमन ६ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रि

विधो विकारो मायांऽतराऽपतति नाद्यपवर्गयोर्यत्। जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यंतयोर्य
दसतोऽस्ति तदेव मध्ये ७ उद्धव उवाच ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतत वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणं। आ
ख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यं ८ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भ
वाध्वनीश। पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९ दष्टं जनं संपतितं बिलेऽस्मिन्
कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षं। समुद्धरैनं कृपयाऽऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिंच महानुभावः १० भगवानुवाच
॥ इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरं। अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वतां ११ निवृत्ते भारते
युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः। श्रुत्वा धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १२ तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रत
मुखाच्छ्रुतान। ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान १३ नवैकादश पंच त्रीन्भावान्भूतेषु येन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा.ए. वैईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितं १४ एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत्। स्थित्युत्प
५० त्त्यप्ययान्पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनां १५ आदावंते च मध्ये च सृज्यात्सृज्यं यदन्वियात्। पुनस्तत्प्रतिसं
क्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् १६ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयं। प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विक
ल्पात्स विरज्यते १७ कर्मणां परिणामित्वादाविरिंच्यादमंगलं। विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टव
त् १८ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ। पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परं १९ श्र
द्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनं। परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम २० आदरः परिचर्या कृष्ण
यां सर्वांगैरभिवंदनं। मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः २१ मदर्थेष्वंगचेष्टा च वचसा मद्गुणे ५०
रणं। मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनं २२ मदर्थेर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च। इष्टं दत्तं

हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः २३ एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां। मयि संजायते भक्तिः को
ऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितं चित्तं शांतं सत्वोपबृंहितं। धर्मं ज्ञानं स वैराग्यमैश्वर्यं चा
भिपद्यते २५ यदर्पितं तद्विकल्प इंद्रियैः परिधावति। रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययं २६ ध
र्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनं। गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः २७ उद्धव उवाच
॥ यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्शन। कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो २८ किं
दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते। कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा २९ पुंसः किंस्वि
द्बलं श्रीमन्भगो लाभश्च केशव। का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ३० कः पंडितः कश्च मू
र्खः कः पंथा उत्पथश्च कः। कः स्वर्गो नरकः कस्वित्को बंधुरुत किं गृहं ३१ कः आढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कः कार्पण्यः क ईश्वरः। एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्तम ३२ भगवानुवाच अहिंसा सत्यमस्तेयम
संगो ह्रीरसंचयः। आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाऽभयं ३३ शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं
मदर्चनं। तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनं ३४ एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः। पुंसा
मुपासितास्तात यथाकामं दुहंति हि ३५ शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इंद्रियसंयमः। तितिक्षा दुःखसम
र्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ३६ दंडन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतं। स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च
समदर्शनं ३७ अन्यच्च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता। कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उ
च्यते ३८ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः। दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलं ३९ भगो
म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः। विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु ४० श्रीर्गुणा नैरपेक्ष्या

द्याः सुखं दुःखसुखात्ययः। दुःखं कामसुखापेक्षा पंडितो बंधमोक्षवित् ४१ मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः
पंथा मन्निगमः स्मृतः। उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्वगुणोदयः ४२ नरकस्तमउन्नाहो बंधुर्गुरुरहं
सखे। गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ४३ दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेंद्रियः। गुणे
ष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ४४ एत उद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः। किं वर्णितेन बहु
ना लक्षणं गुणदोषयोः। गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ४५ इति श्रीभागवते महापुरा
णे एकोनविंशतितमोऽध्यायः १९ उद्धव उवाच विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते। अवेक्ष
तेऽरविंदाक्ष गुणं दोषं च कर्मणां १ वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजं। द्रव्यदेशवयःकाला
न्स्वर्गं नरकमेव च २ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव। निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्ष

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰११॰ णां ३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर। श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ४ गुणदो
५२ षभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वतः। निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ५ भगवानुवाच यो
गास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया। ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योस्ति कुत्रचित् ६ निर्वि
ण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु। तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनां ७ यदृच्छया
मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्। न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ८ तावत्कर्माणि
कुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ९ स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशी हलम
ःकाम उद्धव। न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् १० अस्मिँल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः ५२
शुचिः। ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ११ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंति लोकं निरयिणस्तथा।

साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकं १२ न नरः स्वर्गतिं कांक्षेन्नारकीं वा विचक्षणः। नेमं लो
कं च कांक्षेत देहावेशात्प्रमाद्यति १३ एतद्विद्वान्पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः। अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा म
र्त्यमप्यर्थसिद्धिदं १४ छिद्यमानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिं। खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्य
लंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वाऽयुर्भयवेपथुः। मुक्तसंगः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति १६ नृदेह
माद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं। मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आ
त्महा १७ यदारंभेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेंद्रियः। अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः १८ धा
र्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थितं। अतंद्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् १९ मनोग
तिं न विसृजेज्जितप्राणो जितेंद्रियः। सत्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् २० एष वै परमो योगो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· मनसः संग्रहः स्मृतः। हृदयज्ञत्वमन्विच्छन् दम्यस्येवार्वतो मुहुः २१ सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानु
५३ लोमतः। भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः।
मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिंतितस्यानुचिंतया २३ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया। ममार्चोपास
नाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः २४ यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितं। योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र
कदाचन २५ स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः। कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृत
ः। गुणदोषविधानेन संगानां त्याजनेच्छया २६ जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु। वेद दुःखा कृष्ण
त्मकान् कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः २७ ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः। जुषमाणश्च तान् ५३
कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् २८ प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुनेः। कामा हृदय्या नश्यंति

सर्वे मयि हृदि स्थिते २९ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः। क्षीयंते चास्य कर्माणि मयि दृष्टे
ऽखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः। न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ३१ य
त्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भ
क्तो लभतेंऽजसा। स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वांछति ३३ न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकांतिनो म
म। वांछंत्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवं ३४ नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकं। तस्मान्निराशिषो
भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ३५ न मय्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः। साधूनां समचित्तानां बुद्धेः
परमुपेयुषां ३६ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंति मे पथः। क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ३७
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः २० श्रीभगवानुवाच य एतान्मत्पथो हि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ त्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मकान्।क्षुद्रान्कामांश्चलैःप्राणैर्जुषंतःसंसरंतिते १ स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठा
सगुणःपरिकीर्तितः।विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तु
५४ षु।द्रव्यस्यविचिकित्सार्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ३ धर्मार्थंव्यवहारार्थंयात्रार्थमितिचानघ।दर्शितोयं
मयाऽचारोधर्ममुद्वहतांधुरं ४ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः।आब्रह्मस्थावरादीनांशा
रीराआत्मसंयुताः ५ वेदेननामरूपाणिविषमाणिसमेष्वपि।धातुषूद्धवकल्प्यंतएतेषांस्वार्थसिद्धये
६ देशकालादिभावानांवस्तूनांममसत्तम।गुणदोषौविधीयेतेनियमार्थंहिकर्मणां ७ अकृष्णसा कृष्ण
रोदेशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत्।कृष्णसारोप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणं ८ कर्मण्योगुणवान्का ५४
लोद्रव्यतःस्वतएववा।यतोनिवर्त्ततेकर्मसदोषोऽकर्मकःस्मृतः ९ द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धीचद्रव्येणवचनेनच।

संस्कारेणाथकालेनमहत्वाल्पतयाथवा १० शक्त्याशक्त्याथवाबुद्ध्यासमृद्ध्याचयदात्मने।अघंकुर्वं
तिहियथादेशावस्थानुसारतः ११ धान्यदार्वस्थितंतूनांरसतैजसचर्मणां।कालवाय्वग्निमृत्तोयैःपा
र्थिवानांयुतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तंयद्येनगंधलेपंव्यपोहति।भजतेप्रकृतिंतस्यतच्छौचंतावदिष्य
ते १३ स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः।मत्स्मृत्याचात्मनःशौचंशुद्धःकर्माचरेद्द्विजः १४
मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणं।धर्मःसंपद्यतेषड्भिरधर्मस्तुविपर्ययः १५ क्वचिद्गुणोऽपिदो
षःस्याद्दोषोऽपिविधिनागुणः।गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेवबाधते १६ समानकर्माचरणंपतिता
नांनपातकं।औत्पत्तिकोगुणःसंगोनशयानःपतत्यधः १७ यतोयतोनिवर्त्तेतविमुच्येततततस्ततः।ए
षधर्मोनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः १८ विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसंगस्ततोभवेत्।संगात्तत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणां १८ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्त्तते। तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्या
भा॰ए॰ पिनी द्रुतं १९ तया च रहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते। ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृतस्य च २१
५५ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरं। वृक्षजीविकया जीवन् व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् २२ फलश्रुतिरियं
नृणां न श्रेयो रोचनं परं। श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनं २३ उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु
च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु २४ न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युंज्या कृष्ण
त्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः २५ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा व ५५
दंति हि २६ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः। अग्निमुग्धा धूमतांताः स्वं लोकं न विदंति ते २७ न
ते मामंग जानंति हृदिस्थं य इदं यतः। उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः २८ ते मे मतमविज्ञाय

परोक्षं विषयात्मकाः। हिंसायां यदि रागः स्यात् यज्ञ एव न चोदना २९ हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्व
सुखेच्छया। यजंते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः ३० स्वप्नोपममुं लोकमसंतं श्रवणप्रियं। आशिषो
हृदि संकल्प्य त्यजंत्यर्थान् यथा वणिक् ३१ रजःसत्वतमोनिष्ठा रजःसत्वतमोजुषः। उपासत इंद्रमुख्या
न्देवादीन्न तथैव मां ३२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि। तस्यांत इह भूयास्म महाशाला महाकु
लाः ३३ एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणां। मानिनां चातिलुब्धानां मद्वार्तापि न रोचते ३४
वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे। परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियं ३५ शब्दब्रह्म सुदु
र्बोधं प्राणेंद्रियमनोमयं। अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणाऽनंत
शक्तिना। भूतेषु घोषरूपेण विसेषूर्णेव लक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात्। आका

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा.ए. शातघोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८ छंदोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः । ॐकाराद्व्यंजितस्प
५६ र्शस्वरोष्मांतस्थभूषितः ३९ विचित्रभाषाविततांछंदोभिश्चतुरुत्तरैः । अनंतपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्व
यं ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च । त्रिष्टुब्जगत्यतिछंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किं विधत्ते
किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ४२ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां वि
कल्प्यापोह्यते ह्यहं । एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां । मायामात्रमनूद्यांते प्रतिषिध्य प्रसीदति ४३
॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ ॥ ठ ॥ ॥ श्रीउद्धव उवाच ॥ ॥ कति ऊस्क
तत्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो । नवैकादश पंच त्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिं प्राहु ५६
रपरे पंचविंशतिं । सप्तैके नव षट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे । केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश २ एता

वत्स्वं हि संख्यातं ऋषयो यद्विवक्षया । गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ३ भगवानुवाच युक्तं च सं
ति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटं ४ नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि
तत्तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ६ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदं । प्राप्ते शमदमे
ऽप्येति वादस्तमनु शाम्यति ७ परस्परानुप्रवेशात्तत्वानां पुरुषर्षभ । पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विव
क्षितं ८ एकस्मिन्नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च । पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्वे तत्वानि सर्वशः ९ पौर्वा
पर्यमतोऽमीषां प्रसंख्यानमभीप्सतां । यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसंभवात् १० अनाद्यविद्यायु
क्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं । स्वतो न संभवादन्यस्तत्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ११ पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्व
पि । तदन्यकल्पनाऽपार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः १२ प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः । सत्वर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ५७ न्तस्तमइति स्थित्युत्पत्यंतहेतवः १३ सत्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते। गुणव्यतिकरः कालः स्व
भावः सूत्रमेव च १४ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः। ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्वान्युक्तानि मे न
व १५ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः। वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिः कर्माण्यंगोभयं मनः १६ शब्द
ः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः। गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः १७ सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य
कार्यकारणरूपिणी। सत्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते १८ व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषे एका॰
क्षया। लब्धवीर्याः सृजंत्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलात १९ सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पंच खादयः। ज्ञानमा ५७
त्मोभयाधारस्ततो देहेंद्रियासवः २० षडित्यत्रापि भूतानि पंच षष्ठः परः पुमान। तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वे
दं समुपाविशत २१ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः। जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु २२

संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रियाणि च। पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः २३ तद्वत्षोडशसंख्या
ने आत्मैव मन उच्यते। भूतेंद्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश। एकादशत्व आत्मासौ महाभूतेंद्रियाणि
च। अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ २४ इति नाना प्रसंख्यानं तत्वानामृषिभिः कृतं। सर्वं न्याय्यं युक्ति
मत्वाद्विदुषां किमशोभनं २५ उद्धव उवाच प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ। अन्योन्यापा
श्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः। प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि २६ एवं मे पुंडरीकाक्ष महां
तं संशयं हृदि। छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः २७ त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः
। त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः २८ भगवानुवाच प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ
। एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः २९ ममांग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा० ए०
५८

ध ते। वैकारिकस्त्रिविधोध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत ३० दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सि
ध्यति यः स्वतः खे। आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः। एवं त्वगादि श्रवणादि च
क्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तं ३१ योसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलात महतः प्रसूतः। अहं त्रि
वृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐंद्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भि
दार्थनिष्ठः। व्यर्थोपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात ३३ उद्धव उवाच त्वत्तः परावृत्तधि
यः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो। उच्चावचान्यथा देहान गृह्णंति विसृजंति च ३४ तन्ममाख्याहि गोविंद दुर्विभा कृष्ण
व्यमनात्मभिः। न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः ३५ भगवानुवाच मनः कर्ममयं नृणामिं ५८
द्रियैः पंचभिर्युतं। लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोनुविषयान दृष्टान्वानुश्रुतान

थ। उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः। जंतोर्वै क
स्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८ जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद। विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा
स्वप्नमनोरथः ३९ स्वप्नं मनोरथं चेत्थं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ। तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ४०
इंद्रियायनसृष्ट्येदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि। वहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोसज्जनकृद्यथा ४१ नित्यदा ह्यंग भूता
नि भवंति न भवंति च। कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ४२ यथार्चिषां स्रोतसां च फलानां वा
वनस्पतेः। तथैव सर्वभूतानां वयोवस्थादयः कृताः ४३ सोयं दीपोर्चिषां यद्वत्स्रोतसां तदिदं जलं। सोयं पु
मानिति नृणां मृषा गीर्धीर्मृषायुषां ४४ मा स्वस्य कर्मबीजेन जायते सोप्ययं पुमान। म्रियते वामरो भ्रांत्या य
थाग्निर्दारुसंयुतः ४५ निषेकगर्भजन्मानि वाल्यकौमारयौवनं। वयोमध्यं जरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भाग०
५९

४६ एतां मनोरथमयीं ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः। गुणसंगादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ४७ आत्मनः
पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ। न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ४८ तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो
विद्वाञ्जन्मसंयमौ। तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ४९ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पु
मान्। तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान्। तमसा भूत
तिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ५१ नृत्यतो गायतः पश्यन्यथैवानुकरोति तान्। एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्न
नीहोऽप्यनुकार्यते ५२ यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव। चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव कृष्ण
भूः ५३ यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा। स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः ५४ अर्थे ह्य ५९
विद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते। ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ५५ तस्मादुद्धव मा भुंक्ष्व वि

षयानसदिंद्रियैः। आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमं ५६ क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसू
यितोऽथवा। ताडितः संनिरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ५७ निष्ठितो मूत्रितो वाज्ञैर्बहुधैवं प्रकंपितः। श्रेयस्का
मः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धव उवाच यथैवमनुबुध्येयं वद नो वदतां वर। सुदुःसहमिमं
मन्य आत्मन्यसदतिक्रमं ५९ विदुषामपि विश्वात्मन्प्रकृतिर्हि बलीयसी। ऋते त्वद्धर्मनिरतान्शांतांस्ते
चरणालयान् ६० इति श्रीभा० एकादशे द्वाविंशोऽध्यायः बादरायणिरुवाच स एवमाशंसित उद्ध
वेन भागवतमुख्येन दशार्हमुख्यः। सभाजयन्भृत्यवचो मुकुंदस्तमाबभाषे श्रवणीयवीर्यः १ भगवानु
वाच बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः। दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः २ न तथा तप्य
ते विद्धः पुमान्बाणैः सुमर्मगैः। यथा तुदंति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ३ कथयंति महत्पुण्यमितिहासमि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग.ए. ६०

होद्धवा तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः स्मरता धृ
तियुक्तेन विपाकं निजकर्मणां ५ अवंतिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया वार्त्तावृत्तिः कदर्यस्तु का
मी लुब्धोतिकोपनः ६ ज्ञातयोतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः शून्यावसथ आत्मापि काले कामैर
नर्चितः ७ दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यंते पुत्रबांधवाः दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन्प्रियं ८ तस्यैवं य
क्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोकतः धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्य
स्कंधस्य भूरिदा अर्थोप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयो जगृहुः किंचित्किंचिद्दस्यव उद्ध हस्य
व दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः उपेक्षितश्च स्व ६०
जनैश्चिंतामाप दुरत्ययां १२ तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहा

नभूत १३ स चाहेदमहो कष्टं वृथात्मा मेनुतापितः न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः १४ प्राये
णार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च १५ यशो यशस्विनां शुद्धं श्ला
घ्या ये गुणिनो गुणाः लोभः स्वल्पोपि तान्हंति श्वित्रो रूपमिवेप्सितं १६ अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे र
क्षणे व्यये नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिंता भ्रमो नृणां १७ स्तेयं हिंसानृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः भे
दो वैरमविश्वासः संस्पर्द्धा व्यसनानि च १८ एते पंचदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणां तस्मादनर्थमर्थाख्यं
श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेर
यः कृताः २० अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः त्यजंत्याशु स्पृधो घ्नंति सहसोत्सृज्य सौहृदं २१
लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यतां तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नंति यांत्यशुभां गतिं २२ स्वर्गापवर्ग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. योर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान।द्रविणेकोनुसज्जेतमर्त्योनर्थस्यधामनि २३ देवर्षिपितृभूतानि
८१ ज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः।असंविभज्यचात्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः २४ व्यर्थयाऽर्थेहयावित्तंप्रमत्तस्य
वयोबलं।कुशलायेनसिध्यंतिजरठःकिंनुसाधये २५ कस्मात्संक्लिश्यतेविद्वान्व्यर्थयार्थेहयाऽसकृ
त्।कस्यचिन्माययानूनंलोकोऽयंसुविमोहितः २६ किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वाकामदैरुत।मृत्युनाग्रस्य
मानस्यकर्मभिर्वोतजन्मदैः २७ नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः।येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चा कुम
त्मनःप्लवः २८ सोहंकालावशेषेणशोषयिष्येंगमात्मनः।अप्रमत्तोखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्म ९१
नि २९ तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः।मुहूर्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत ३० भगवानुवाच।
इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः।उन्मुच्यहृदयग्रंथीञ्छांतोभिक्षुरभून्मुनिः ३१ सचचारमहीमेतां

संयतात्मेंद्रियानिलः।भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोलक्षितोऽविशत ३२ तंवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्ज
नाः।दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुं।पीठंचैकेक्षसू
त्रंचकंथांचीराणिकेचन ३४ प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः।अन्नंचभैक्ष्यसंपन्नंभुंजानस्यसरि
त्तटे।मूत्रयंतिचपापिष्ठाःष्ठीवंत्यस्यचमूर्द्धनि ३५ यतवाचंवाचयंतिताडयंतिनवक्तिचेत।तर्जयंत्य
परेवाग्भिःस्तेनोयमितिवादिनः ३६ बध्नंतिरज्वातंकेचिद्बध्यतांबध्यतामिति।क्षिपंत्येकेवजानंतएष
धर्मध्वजःशठः ३७ क्षीणवित्तइमांवृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः।अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिरा
डिव।मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः ३८ इत्येकेविहसंत्येनमेकेदुर्वातयंतिच।तंवबंधुर्नि
रुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजं ३९ एवंसभौतिकंदुःखंदैविकंदैहिकंचयत।भोक्तव्यमात्मनोदिष्टं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ए॰ ६१ तं प्रात्तमबुध्यत ४० परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः। पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सा
त्विकीं ४१ भिक्षुरुवाच नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः। मनः परं का
रणमामनंति संसारचक्रं परिवर्तयेत यत ४२ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्ष
णानि। शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति ४३ अनीह आत्मा मनसा समी
हता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे। मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोऽसौ ४४
दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि। सर्वे मनोनिग्रहलक्षणांताः परो हि योगो मनसः कृष्ण
समाधिः ४५ समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यं। असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दा ६१
नादिभिश्चेदपरं किमेभिः ४६ मनोवशेऽन्ये ह्यभवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति। भीष्मो हि देवः

सहसः सहीयान्युंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ४७ तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुंतुदं तन्नविजित्य केचित
।कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः ४८ देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाऽह
मित्यंऽधधियो मनुष्याः। एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरंतपारे तमसि भ्रमंति ४९ जनस्तु हेतुः सुख
दुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत। जिह्वां क्वचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्ये
त ५० दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत। यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित्क्रुध्ये
त कस्मै पुरुषः स्वदेहे ५१ आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः। न ह्यात्म
नोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्यात् क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखं ५२ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमा
त्मनोऽजस्य जनस्य ते वै। ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदंति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ५३ कर्मास्तु हेतुः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वात्। देहस्त्वऽवित्पुरुषोऽयं सुपर्णः क्रुध्येत कस्मै नहि क
६३ र्म मूलं ५४ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ। नाग्नेर्हि तापो न हिम
स्य तत्स्यात् क्रुध्येत कस्मै न परस्य द्वंद्वं ५५ न केनचित्क्वापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः परस्य। य
थाऽहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न बिभेति भूतैः ५६ एतां स आस्थाय परात्मनिष्ठामध्यासि
तां पूर्वतमैर्महर्षिभिः। अहं तरिष्यामि दुरंतपारं तमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ५७ भगवानुवाच निर्वि
द्य नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थं। निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मादकंपितोऽमूं मुनिरा रुम
हगाथां ५८ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः। मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ६३
५९ तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया। मय्यावेशितया युक्त एतावान्योगसंग्रहः ६० य एतां भि

क्षुणागीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः। धारयंछ्रावयंछृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते॥ ६१॥ इति श्रीभा॰ एका
दशस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं। यद्वि
विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमं १ आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितं। यदा विवेक
निपुणा आदौ कृतयुगे युगे २ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं। वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा स
मभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका। ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते
४ तमो रजः सत्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः। मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ५ तेभ्यः समभव
त्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः। ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ६ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च
इत्यहं त्रिवृत्। तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रियाणि च।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात ८ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः। अंडमुत्पादय
मासुर्ममायतनमुत्तमं ९ तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थितो। मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र
चात्मभूः १० सोसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात। लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा
११ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदं। मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं १२ अधोसुरा
णां नागानां भूमेरोकोसृजत्प्रभुः। त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां १२ योगस्य तपसश्चैव
न्यासस्य गतयोमलाः। महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः १३ मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमि
दं जगत। गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति १४ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति। सर्वो
प्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च १५ यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं च तस्य सन्। विकारो व्यवहारार्थो य

था तैजसपार्थिवाः १६ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परं। आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते। १
७ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः। सतोभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहं १८ सर्गः प्रवर्त्त
ते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः। महान्गुणविसर्गार्थः स्थित्यंतो यावदीक्षणं १९ विराण्मया साद्यमा
नो लोककल्पविकल्पकः। पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह २० अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु
लीयते। धाना भूमौ प्रलीयंते भूमिर्गंधे प्रलीयते २१ अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे। लीयते
ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते २२ रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे २२ अंबरं शब्दतन्मात्र इं
द्रियाणि स्वयोनिषु। योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे २३ शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः।
स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः। तेव्यक्ते संप्रलीयंते तत्काले लीयतेव्यये २४ कालो मायामये जीवे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·११ जीवश्चात्मनि मय्यजे। आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः २५ एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वै
६५ कल्पिको भ्रमः। मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः २६ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथिभेदनः
।प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया २७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसं
वादे चतुर्विंशतितमोध्यायः २४ भगवानुवाच गुणानामसंमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत्। तन्न
मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः १ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः। तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्र
द्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः २ काम ईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा सुखं। मदोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वी कुस्म
र्यं बलोद्यमः ३ क्रोधो लोभोनृतं हिंसा याच्ञा दंभः क्लमः कलिः। शोकमोहौ विषादार्त्ती निद्राशा भीरनु ६५
द्यमः ४ सत्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः। वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ५ सन्निपा

तस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः। व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेंद्रियासुभिः ६ धर्मे चाऽर्थे च कामे च य
दासौ परिनिष्ठितः। गुणानां सन्निकर्षोयं श्रद्धारतिधनावहः ७ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान्यर्हि गृ
हाश्रमे। स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा ८ पुरुषं सत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः। कामा
दिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतं ९ यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः। तं सत्वप्रकृतिं
विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वा १० यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः। तं रजःप्रकृतिं विद्याद्धिंसा
माशास्य तामसं ११ सत्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे। चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते
१२ यदेतरौ जयेत्सत्वं भास्वरं विशदं शिवं। तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् १३ यदा जयेत्तमः
सत्वं रजः संगं भिदा चलं। तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया १४ यदा जयेद्रजः सत्वं तमो मूढं लयं ज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· डं।युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसया शया १५ यदा चित्तं प्रसीदेत इंद्रियाणां च निर्वृतिः।देहे ऽभयं
मनोऽसंगं तत्सत्वं विद्धि मत्पदं १६ विकुर्वन्क्रियया चाऽधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसां।गात्रास्वास्थ्यं मनोभ्रांतं
६६ रज एतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणे ऽक्षमं।मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८
एधमाने गुणे सत्वे देवानां बलमेधते।असुराणां च रजसि तमस्युत रक्षसां १९ सत्वाज्जागरणं विद्या
द्रजसा स्वप्नमादिशेत्।प्रस्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संततं २० उपर्युपरि गच्छंति सत्वेन ब्राह्मणा कृष्ण
:जनाः।तमसाधोऽध आमुख्याद्रजसांतरचारिणः २१ सत्वे प्रलीनाः स्वर्यांति नरलोकं रजोलयाः।त ६६
मोलयास्तु निरयं यांति मामेव निर्गुणाः २२ मदर्पणं निष्फलं वा सात्विकं निजकर्म तत्।राजसं फलसं
कल्पं हिंसाप्रायादि तामसं २३ कैवल्यं सात्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु यत्।प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं।

निर्गुणं स्मृतं २४ वनं तु सात्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते।तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं २५
सात्विकः कारकोऽसंगी रागांधो राजसः स्मृतः।तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६ सात्विक्या
ध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी।तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा २७ पथ्यं पूतमनायस्तमा
हार्यं सात्विकं स्मृतं।राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्त्तिदाशुचि २८ सात्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु रा
जसं।तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं २९ द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः श्रद्धाऽवस्था
ऽकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ३० सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या
वा पुरुषर्षभ ३१ एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः।येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजा
:भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ३२ तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं।गुणसंगं विनिर्धू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· यमां भजंतु विचक्षणाः ३३ निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः। रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेव
६७ यामुनिः ३४ सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शांतधीः। संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय मां ३५
जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः। मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नांतरश्चरेत् ३६ इति श्रीभा·ए
कादशस्कंधे पंचविंशोध्यायः भगवानुवाच मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः। आनं
दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति मां १ गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया। गुणेषु मायामात्रे
षु दृश्यमानेष्ववस्तुतः। वर्त्तमानोपि न पुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः २ संगं न कुर्यादसतां शिश्नोदर कृष्ण
तृपां क्वचित्। तस्यानुगस्तमस्यंधे पतत्यंधानुगांधवत् ३ ऐलः संम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः। ६६
उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे ४ त्यक्त्वात्मानं व्रजंतीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः। विलपन्नन्वगाज्जा

ज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ५ कामानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः। न वेद यांतीर्नायांतीरुर्व
श्याकृष्टचेतनः ६ ऐल उवाच अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः। देव्या गृहीतकंठस्य नायुःखं
डा इमे स्मृताः ७ नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाऽभ्युदितोमुया। मुषितो वर्षपूगानां बताऽहानि गता
न्युत ८ अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः। क्रीडामृगश्चक्रवर्त्ती नरदेवशिखामणिः ९ स
परिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरं। यांतीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन् १० कुतस्तस्यानुभावः
स्यात्तेज ईशत्वमेव वा। योऽन्वगच्छं स्त्रियं यांतीं खरवत्पादताडितः ११ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रु
तेन वा। किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतं १२ स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पंडितमानिनं। योऽह
मीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १३ सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं। न तृप्यत्यात्मभूः कामो व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ६८ ह्निराहुतिभिर्यथा १४ पुंश्चल्यापहृतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः। आत्मारामेश्वरमृते भगवंतमधोक्ष-
जं १५ बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः। मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः १६ किमे-
तया नोपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः। रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेंद्रियः १७ क्वायं मलीमसः कायो
दौर्गंध्याद्यात्मकोऽशुचिः। क्व गुणाः सौमनस्याद्या ह्यध्यासोऽविद्यया कृतः १८ पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः
स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः। किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते १९ तस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे वि-
षज्जते। अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियाः २० त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ। विण्मू- कृष्ण ६८
त्रपूये रमतां कृमीणां कियदंतरं २१ अथापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित्। विषयेंद्रियसंयोगान्म-
नः क्षुभ्यति नान्यथा २२ अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते। असंप्रयुंजतः प्राणांछाम्यति स्तिमितं मनः

२३ तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेंद्रियैः। विदुषां चाप्यविश्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशां २४ भगवानुवाच
एवं प्रगायन्नृपदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय। आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधू-
तमोहः २५ ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान्। संत एतस्य छिंदंति मनोव्यासंगमुक्तिभिः २६ सं-
तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशांताः समदर्शिनः। निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः २७ तेषु नित्यं महाभा-
ग महाभागेषु मत्कथाः। संभवंति हि ता नॄणां जुषतां प्रपुनंत्यघं २८ ता ये शृण्वंति गायंति ह्यनुमोदंति
चादृताः। मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विंदंति ते मयि २९ भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते। म-
य्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३० यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभावसुं। शीतं भयं तमोऽप्ये-
ति साधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायणं। संतो ब्रह्मविदः शांता नौर्दृढेवाप्सु मज्जतां।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ ए॰ अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्त्तानां शरणं त्वहं। धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य संतोर्वाक् बिभ्यतो रणं ३३ संतो दिशं
९८ ति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः। देवता बांधवाः संतः संत आत्माहमेव च ३४ वैतसेनस्ततो प्येवमुर्वश्या
लोकनिस्पृहः। मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्चचार ह ३५ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे
षड्विंशतितमोध्यायः उद्धव उवाच क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो। यस्मात्त्वां ये यथार्चंति
सात्वताः सात्वतर्षभ १ एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निश्रेयसं नृणां। नारदो भगवान्व्यास आचार्योंगिरसः सुत
: २ निःसृतं ते मुखांभोजात् यदाह भगवानजः। पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ३ एतद्वै सर्व ऌल
वर्णानामाश्रमाणां च संमतं। श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ४ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबं ६९
धविमोचनं। भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ५ भगवानुवाच नह्यंतोऽनंतपारस्य कर्मको

डस्य चोद्धव। संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः
। त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः। यथा यजेत
मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ८ अर्चायां स्थंडिलेग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजः। द्रव्येण भक्तियुक्तोर्चेत्स्व
गुरुं मामभायया ९ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोंगशुद्धये। उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिना १०
संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे। पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक् संकल्पः कर्मपावनी ११ शैली
दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकता। मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता १२ चलाचलेति द्वि
विधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं। उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थं
डिले तु भवेत् द्वयं। स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं १४ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ह.प्र. षिनः। मक्षःत्पच यथालब्धैर्हृदि भावेन नैवहि १५ स्नानालंकरणाद्येष्टमर्पयामेव तद्भवास्थंडिलेत
त्वविन्यासो वक्षावात्मजुतहविः १६ सूर्यकांत्यर्हणाद्येष्टसलिले सलिलादिभिः। श्रद्धयोपहृतं चेष्ट
७० मक्षेनमम वार्यपि १७ सूर्यप्यमक्षोपहृतं नमे तोषायकल्पते। गंधो धूपः सुमनसो दीपोन्नाद्यं च किं
पुनः १८ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः। आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायां त्वथ संमुखः १९
कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिनाऽमृजेत। कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत २० तदद्भिर्देव
यजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च २१ प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत। पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्री हृत्प्र
णि पात्राणि देशिकः २१ हृदा शीर्ष्णाथ शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत २२ पिंडे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां ७०
परां मम। अण्वीं जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभाविताम् २३ तयाऽत्मभूतया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः। आ

वाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत २४ पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत। धर्मा
दिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम २५ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेशरोज्वलं। उभाभ्यां वेदतंत्रा
भ्यां मह्यं तूभयसिद्धये २६ सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीषुधनुर्हलान्। मुशलं कौस्तुभं मालां श्रीव
त्सं चानुपूजयेत २७ नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च। महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणं २८ दुर्गां
विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सुरान्। स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २९ चंद
नोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति ३० स्वर्णघर्मानुवाकेन महापु
रुषविद्यया। पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ३१ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनै
ः। अलंकुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो मां यथोचितं ३२ पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसोऽक्षतान्। धूपदीपोप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. हायोगिणिदद्यात्मेश्रद्धयार्चकः ३३ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमोदकान्। संयावदधिसूपां
७१ श्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत ३४ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं। अन्नाद्यगीतनृत्यानिपर्वणि
स्युरुतान्वहं ३५ विधिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः। अग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनो
दितं ३६ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधाययथाविधि। प्रोक्षणासाद्यद्रव्याणिप्रोक्ष्याग्नौभावयेतमां
३७ तप्तजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः। लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससं ३८ स्फुरत्किरीटक
टककटिसूत्रवरांगदं। श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनं ३९ ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाऽभि हस
घृतानिच। प्रास्याज्यभागावाघारौदत्वाचाज्यप्लुतंहविः ४० जुहूयान्मूलमंत्रेणषोडशर्चावदानतः। ध ७१
र्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ४१ अभ्यर्च्याथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योवलिंहरेत। मूलमंत्रं

जपेद्ब्रह्मस्मरंन्नारायणात्मकं ४२ दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत। मुखवासंसुरभिमत्तां
बूलाद्यमथाऽर्हयेत ४३ उपगायनगृणन्नृत्यनकर्माण्यभिनयन्मम। मत्कथाःश्रावयछृण्वन्मुहूर्तं
क्षणिकोभवेत ४४ स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि। स्तुत्वाप्रसीदभगवन्नितिवंदेतदंडवत
४५ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परं। प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात ४६ इति
शेषांमयादत्तांशिरस्याधायसादरं। उद्वासयेच्चेदुद्वास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ४७ अर्चादिषुयदा
यत्रश्रद्धामांतत्रचार्चयेत। सर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माहमवस्थितः ४८ एवंक्रियायोगपथैःपुमा
न्वैदिकतांत्रिकैः। अर्चन्नुभयतःसिद्धिंमत्तोविंदत्यभीप्सितां ४९ मदर्चांसंप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकार
येतदृढं। पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजायात्रोत्सवाश्रितान ५० पूजादीनांप्रवाहार्थंमहापर्वस्वथान्वहं।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वामत्सार्ष्टितामियात् ५१ प्रतिष्ठयासार्वभौमंसद्मनाभुवनत्रयं। पूजादि
७२ नाब्रह्मलोकंत्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२ मामेवनैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनविंदति। भक्तियोगंसलभतए
वंयःपूजयेतमां ५३ यःस्वदत्तांपरैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः। वृत्तिंसजायतेविड्भुग्वर्षाणामयुतायु
तं ५४ कर्तुश्चसारथेर्हेतोरनुमोदितुरेवच। कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूयसितत्फलं ५५ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तविंशतितमोध्यायः भगवानुवाच परस्वभाव
कर्माणिनप्रशंसेन्नगर्हयेत्। विश्वमेकात्मकंपश्यन्प्रकृत्यापुरुषेणच १ परस्वभावकर्माणियः राम
प्रशंसतिनिंदति। सआशुभ्रश्यतेस्वार्थादसत्यभिनिवेशतः २ तैजसेनिद्रयापन्नेपिंडस्थोनष्टचेतनः। ७२
मायांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृक्पुमान् ३ किंभद्रंकिमभद्रंवाद्वैतस्यावस्तुनःकियत्। वाचोदितंत

दनृतंमनसाध्यातमेवच ४ छायाप्रत्याह्वयाभासाह्यसंतोप्यर्थकारिणः। एवंदेहादयोभावायच्छं
त्यामृत्युतोभयं ५ आत्मैवतदिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः। त्रायतेत्रातिविश्वात्माह्रियतेहरतीश्व
रः ६ तस्मान्नह्यात्मनोन्यस्मादन्योभावोनिरूपितः। निरूपितेयंत्रिविधानिर्मूलाभातिरात्मनि ७ इदं
गुणमयंविद्धित्रिविधंमाययाकृतं। एतद्विद्वान्मदुदितंज्ञानविज्ञाननैपुणं। ननिंदतिनचस्तौतिलो
केचरतिसूर्यवत् ८ प्रत्यक्षेणानुमानेननिगमेनात्मसंविदा। आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगोवि
चरेदिह ९ उद्धवउवाच नैवात्मनोनदेहस्यसंसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः। अनात्मस्वदृशोरीशकस्यस्या
दुपलभ्यते १० आत्माऽव्ययोऽगुणःशुद्धःस्वयंज्योतिरनावृतः। अग्निवद्दारुवदचिद्देहःकस्येहसंसृतिः
११ भगवानुवाच यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनःसन्निकर्षणं। संसारःफलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. नः १२ अर्थेह्यऽविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते। ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा १३
यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्। स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १४ शोकहर्षभयक्रो
७३ धलोभमोहस्पृहादयः। अहंकारस्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्च नात्मनः १५ देहेंद्रियप्राणमनोभिमा
नो जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्त्तिः। सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतंत्रः १६ अमू
लमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म। ज्ञानासिनोपासनया शितेन छित्वा मुनिर्गां वि
चरत्यऽतृष्णः १७ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथाऽनुमानं। आद्यंतयोरस्य यदेव राम
केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये १८ यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य। ७३
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् १९ विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंग गुणत्रयं कार

णकार्यकर्त्तृ। समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यं २० न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चान्म
ध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रं। भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा २१ समाहितैः कः क
रणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः। विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै
रवेः किं २५ यथा नभो वाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्त्तुगुणैर्न सज्जते। तथाक्षरं सत्वरजस्तमो
मलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परं २६ तथापि संगः परिवर्ज्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत्।
मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनःकषायः २७ यथामयोऽसाधु चिकित्सितो नृणां
पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन्। एवं मनोऽपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगं २८ कुयोगि
नो ये विहितांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः। ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युंजंति योगं न तु कर्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा० ११ तंत्रं २९ करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात।नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपि
निवृत्ततृष्णःस्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमुक्षंतमदंतमन्नं।स्वभावमन्य
७४ त्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्नवेद ३१ यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानानुमानेनविरुद्ध
मन्यत।नमन्यतेवस्तुतयामनीषीस्वाप्नंयथोत्थायतिरोदधानं ३२ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञा
नमात्मन्यविविक्तमंग।निवर्त्ततेतत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ३३ यथाहिभानोरु
दयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुसद्विधत्ते।एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः राम
३४ एषःस्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः।एकोऽद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषिता ७४
वागसवश्चरंति ३५ एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले।आत्मन्नृतेस्वमात्मानमवलंबोनयस्यहि

३६ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितं।व्यर्थेनाप्यर्थवादोयंद्वयंपंडितमानिनां ३७ योगिनोऽप
क्वयोगस्ययुंजतःकायउत्थितैः।उपसर्गैर्विहन्येततत्राऽयंविहितोविधिः ३८ योगधारणयाकांश्चिदा
सनैर्धारणान्वितैः।तपोमंत्रौषधैःकांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत ३९ कांश्चिन्ममाऽनुध्यानेनामसंकीर्त्तना
दिभिः।योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदाञ्छनैः ४० केचिद्देहमिमंधीराःसुकल्पंवयसिस्थिरं।विधा
यविविधोपायैरथयुंजंतिसिद्धये ४१ नहितत्कुशलादृत्यंतदायासोह्यपार्थकः।अंतवत्त्वाच्छरी
रस्यफलस्येववनस्पतेः ४२ योगंनिषेवतोनित्यंकायश्चेत्कल्पतामियात।तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्।
योगमुत्सृज्यमत्परः ४३ योगचर्यामिमांयोगीविचरन्मदपाश्रयः।नांतरायैर्विहन्येतनिःस्पृहःस्वसुखानु
भूः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेअष्टाविंशतिऽध्यायः २८ श्रीउद्धवउवाच।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः। यथांजसा पुमान्सिद्ध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाच्युत १ प्रायशः पुंड
रीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः। विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः २ अथात आनंददुघं पदां
बुजं हंसाः श्रयेरन्नरविंदलोचन। सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्माययामी विहता न मानिनः ३
किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वं। योरोचयत्सह मृगैः स्वयमी
श्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ४ तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृ
तविद्विसृजेत को नु को वा भजेत्किमपि विस्मृतयेनु भूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ५
नैवोपयंत्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरंतः। योंतर्बहिस्तनुभृतामशु
भं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ६ श्रीशुक उवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा

पृष्टो जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः। गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेममनोहरस्मितः ७
श्रीभगवानुवाच हंत ते वर्णयिष्यामि मम धर्मान्सुमंगलान्। यांश्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति
दुर्जयं ८ कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन्। मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः
९ देशान्पुण्यान्संश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान्। देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च १० पृ
थक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान्। कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेव
सर्वभूतेषु बहिरंतरपावृतं। ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः १२ इति सर्वाणि भूतानि म
द्भावेन महाद्युते। सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः १३ ब्राह्मणे पुक्कसे स्तेने ब्रह्मण्येर्के स्फु
लिंगके। अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पंडितो मतः १४ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोचिरात्। स्पर्द्धास

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

…तिरस्काराःसाहंकाराविर्यंतिहि १५ विसृज्यस्मयमानान्स्वान्दृशंव्रीडांचदैहिकीं।प्रणमेद्दंडवद्
भूमावाश्वचंडालगोखरं १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते।तावदेवमुपासीतवाङ्मनःकायवृ
त्तिभिः १७ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया।परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतोमुक्तसंशयः १८ अयंहि
सर्वकल्पानांसध्रीचीनोमतोमम।मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोम
द्धर्मस्योद्धवाण्वपि।मयाव्यवसितःसम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः २० योयोमयिपरेधर्मःकल्प्यते हृ.प्र
निःफलायचेत्।तदायासोनिरर्थःस्याद्भयादेरिवसत्तम २१ एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणां। ७६
यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाऽप्नोतिमामृतं २२ एषतेभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः।समासव्यासविधि
नादेवानामपिदुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत्।एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्ट

संशयः २४ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधारयेत्।सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माऽधिगच्छति २५ यएत
न्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलं।तस्याऽहंब्रह्मदायस्यददाम्यात्मानमात्मनः २६ यएतत्समधीयीत
पवित्रंपरमंशुचि।सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शयन् २७ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणुयान्नरः
।मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते २८ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसखेसमवधारितं।अपितेविगत
तोमोहःशोकश्चासौमनोभवः २९ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायशठायच।अशुश्रूषोरभक्ताय
दुर्विनीतायदीयतां ३० एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच।साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्र
योषितां ३१ नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते।पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनाऽवशिष्यते ३२
ज्ञानेकर्मणियोगेचवार्त्तायांदंडधारणे।यावानर्थोनृणांताततावांस्तेऽहंचतुर्विधः ३३ मर्त्योयदा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे। तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्प
भा·ए· तेवै ३४ श्रीशुकउवाच सएवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य। बद्धांजलिः प्रीत्य
७७ परुद्धकंठो न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन्बहुमन्यमानः।
कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविंदं ३६ उद्धवउवाच विद्रावितो मोहमहांधकारो
य आश्रितो मे तव सन्निधानात्। विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवंत्यजाद्य ३७
प्रत्यर्पितो मे भवतानुकंपिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः। हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोऽन्यं समी कृष्ण
याच्छरणं त्वदीयं ३८ वृक्णश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु। प्रसारितः सृष्टिवि ७७
वृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ३९ नमोस्तु ते महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधि मां। यथा

त्वच्चरणांभोजे रतिः स्यादनपायिनी ४० श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धव मयादिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमं। त
त्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१ ईक्षयाऽलकनंदाया विधूताशेषकल्मषः। वसानो वल्क
लान्यंग वन्यभुक्सुखनिस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतेंद्रियः। शांतः समाहितधिया ज्ञा
नविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन्। मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो
भव ४४ अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परं ४४ श्रीशुकउवाच सएवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः
प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः। शिरो निधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोऽप्यपक्रमे ४५
सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः। कृच्छ्रं ययौ मूर्द्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृ
त्य ययौ पुनः पुनः ४६ ततस्तमंतर्हृदि संनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालां। यथोपदिष्टां जगदेक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ ७८ वेधुना तपःसमास्थायहरेरगाद्गतिं ४७ यएतदानंदसमुद्रसंभृतंज्ञानामृतंभागवताय भाषितंकृष्णे
नयोगेश्वरसेविताघ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ४८ भवभयमपहंतुंज्ञानविज्ञानसारंनिगम
कृदुपजह्रेभृंगवद्वेदसारं। अमृतमुदधितश्चाऽपाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतो।
स्मि ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेवदरिप्रवेशोनामएकोन
त्रिंशत्तमोध्यायः २९ श्रीराजोवाच ततोमहाभागवतउद्धवेनिर्गतेवनं।द्वारवत्यांकिमकरोत कृष्ण ७८
भगवान्भूतभावनः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः।प्रेयसींसर्वनेत्राणांतनुंसकथम
त्यजत २ प्रत्याकृष्टुंनयनमवलायत्रलग्नंनशेकुःकर्णाविष्टंनसरतिततोयत्सतामात्मलग्नं।यच्छ्री
र्वाचांजनयतिरतिंकोनुमानंकवीनांदृष्ट्वाजिष्णोर्युधिरथगतंयच्चतत्साम्यमीयुः ३ श्रीऋषिरुवा

च दिविभुव्यंतरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान्।दृष्ट्वाऽसीनान्सुधर्मायांकृष्णःप्राहयदूनिदं ४
श्रीभगवानुवाच एतेघोरामहोत्पाताद्वारवत्यांयमकेतवः।मुहूर्त्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंगवाः ५
स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः।वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राऽभिषिच्य
शुचयउपोष्यसुसमाहिताः।देवताःपूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तुमहाभागान्कृ
तस्वस्त्ययनावयं।गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८ विधिरेषह्यऽरिष्टघ्नोमंगलायनमु
त्तमं।देवद्विजगवांपूजाभूतेषुपरमोभवः ९ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः।तथेतिनौभि
रुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः १० तस्मिन्भगवतादिष्टंयदुदेवेनयादवाः।चक्रुःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयोप
बृंहितं ११ ततस्तस्मिन्महापानंपपुर्मैरेयकंमधु।दिष्टविभ्रंशितधियोयद्द्रवैर्भ्रश्यतेमतिः १२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा॰ए॰ महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसां। कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत १३ युयुधुः
७९ क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः। धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४ पतत्पताकै रथकु
ञ्जरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि। मिथः समेत्याऽश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहंछरैर्दद्भिरिव द्विपा वने १५
प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सराऽवक्रूरभोजाऽवनिरुद्धसात्यकी। सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सु
मित्रासुरथौ समीयतुः १६ अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः अन्योन्य
मासाद्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहिता भृशं १७ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वता मध्वर्बुदा कृष्ण
माथुरशूरसेनाः। विसर्जनाः कुकुराः कुंतयश्च मिथस्ततस्तेऽथ विसृज्य सौहृदं १८ पुत्रा अयुध्यन्पितृ ७९
भिर्भ्रातृभिश्च स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः। मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन्ज्ञातय

एवमूढाः १९ शरेषु हीयमानेषु भज्यमानेषु धन्वसु। शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः २० ताव
ज्रकल्पा ह्यऽभवन्परिघा मुष्टिना भृताः। जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते २१ प्रत्यनीकं मन्य
माना बलभद्रं च मोहिताः। हंतुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः २२ अथ तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य
कुरुनंदन। एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनां। स्प
र्द्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वने २४ एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः। अवतारितो भुवो भार
इति मेनेवशेषितः २५ रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषं। तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमा
लनि २६ रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकीसुतः। निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पले २७
विभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया। दिशो वितिमिराः कुर्वन्विधूम इव पावकः २८ श्रीवत्सांकघ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा.ए. नश्यामं तप्तहाटकवर्चसं। कौशेयांबरयुग्मेन परिवीतं सुमंगलं २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुंतल
८० मंडितं। पुंडरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुंडलं ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः। हारनूपु
रमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितं ३१ वनमालापरीतांगमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः। कृत्वोरौ दक्षिणे पादमा
सीनं पंकजारुणं ३२ मुसलावशेषायःखंडकृतेषु लुब्धको जरा। मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृ
गशंकया ३३ चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः। भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ३४ अजा
नता कृतमिदं पापेन मधुसूदन। क्षंतुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ ३५ यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञा कृष्ण
नध्वांतनाशनं। वदंति तस्य ते विष्णो मयाऽसाधु कृतं प्रभो ३६ तन्माशु जहि वैकुंठ पाप्मानं मृगलुब्धकं। ८०
यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमं ३७ यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिंच्यो रुद्रादयोऽस्य तनयाः पत

यो गिरां ये। त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदंजः किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ३८ श्रीभगवानु
वाच मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे। याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदं ३९ इत्यादिष्टो
भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा। त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ४० दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छ
न्नधिगम्य तां। वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ४१ तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थ
मूले कृतकेतनं पतिं। स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रथादवप्लुत्य सबाष्पलोचनः ४२ अपश्यतस्त्वच्च
रणांबुजं प्रभो दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा। दिशो न जाने न लभे च शांतिं यथा निशायामुडुपे प्रणष्टे ४३
इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलांछनः। खमुत्पपात राजेंद्र साश्वध्वज उदीक्षतः ४४ तमन्वगच्छन् दिव्या
नि विष्णुप्रहरणानि च। तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ४५ गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निध

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा·ए· ८१ नं मिथः। संकर्षणस्य निर्याणं बंधुभ्यो ब्रूहि मद्दशां ४६ द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबंधुभिः म
या त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ४७ स्वस्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः अर्जुनेनाविता
:सर्व इंद्रप्रस्थं गमिष्यथ ४८ त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः। मन्मायारचनामेतां विज्ञायो
पशमं व्रज ४९ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीं
५० इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे मौशले कुलक्षये त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० श्रीशुक
उवाच अथ तत्राऽगमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः महेंद्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः १ पितरः सि हस्म
द्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः। चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः २ द्रष्टुकामा भगवतो निर्या ८१
णं परमोत्सुकाः। गायंतश्च गृणंतश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ३ ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः

कुर्वंतः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ४ भगवान्पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः। संयो
ज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ५ लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलां। योगधारणया
ग्नेय्याऽदग्ध्वा धामाऽविशत्स्वकं ६ दिवि दुंदुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात्। सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः की
र्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ७ देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशंतं स्वधामनि। अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चाति वि
स्मिताः ८ सौदामिन्या यथाऽऽकाशे यांत्या हित्वाऽभ्रमंडलं। गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ९ ब्र
ह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः। विस्मितास्तां प्रशंसंतः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा १० राजन्परस्य तनुभृ
ज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य। सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चांते संहृत्य चात्ममहि
म्नोपरतः स आस्ते ११ मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं। जिग्येंतकांत

भा॰ए॰ ८२

कमपीशमसावनीशः किंस्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहं १२ तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वऽनन्यहे
तुर्यदशेषशक्तिधृत् नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् १३ य एतां प्रातरु
त्थाय कृष्णस्य पदवीं परां। प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमां १४ दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोग्रसे
नयोः। पतित्वा चरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप। तच्छ्रुत्वो
द्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः १६ तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः। व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो
घ्नत आननं १७ देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ। कृष्णरामावपश्यंतः शोकार्त्ता विजहुः स्मृतिं १८ कृष्ण
प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः। उपगुह्य पतींस्तात चितामारुरुहुः स्त्रियः १९ रामपत्न्यश्च त ८२
द्देहमुपगुह्याग्निमाविशन्। वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः। कृष्णपत्न्योऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्या

भा॰ए॰ ८३

स्तदात्मिकाः २० अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः। आत्मानं सांत्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः २१
बंधूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकं। हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः २२ द्वारकां हरिणा त्यक्तां स
मुद्रोऽप्लावयत्क्षणात्। वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयं २३ नित्यं संनिहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः। स्मृ
त्याशेषाशुभहरः सर्वमंगलमंगलं २४ स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान्धनंजयः। इंद्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं त
त्राभ्यषेचयत् २५ श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात्ते पितामहाः। त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथं २६ य एतद्दे
वदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च। कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते २७ इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतार कृष्ण
वीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि। अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत २८ ८३
॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पारमहंस्यां संहितायां मौशलं नाम एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३१॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts